

अध्याय : एक

परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षा मानव जीवनको अपरिहार्य आवश्यकता हो । शिक्षाले राष्ट्र र समाजलाई हाँक्दछ । शिक्षाले मानिसलाई अन्धकारबाट उज्यालो तर्फ उन्मुख गराई मानिसका दैनिक जीवनका हरेक अप्ठ्यारा, समस्या तथा चुनौतीहरूसँग सामना गर्दै अघि बढ्न पथप्रदर्शकको काम गर्दछ । हरेक देशका आ-आफ्नो नीजि र मौलिक विशेषता हुन्छन् । आफ्नो देशको आवश्यकता अनुसार शिक्षा प्रणालीलाई अंगिकार गरिएको हुन्छ । विद्यमान समस्याहरूलाई समाधान गरी अघि बढ्न सक्ने नागरिक उत्पादन गर्ने हैसियतले शिक्षा प्रणाली लागू गरिएको हुन्छ । शिक्षा दिनुको मुख्य उद्देश्य भनेको नै व्यक्तिले आफ्नो व्यवहार परिवर्तन गर्न सकोस् र आफ्नो दैनिक जीवनका समस्याहरू आफैँ समाधान गरी खुसीका साथ जीवन बिताउन सकोस् भनेर नै हो ।

मानिस चेतनशील सामाजिक प्राणी हो । उसको चेतनाको अभिवृद्धिबाट नै आजको उन्नत एवं सभ्य समाजको निर्माण सम्भव भएको हो । नेपालको शिक्षा विकासको ऐतिहासिक विवेचना गर्दा मानव समाज निर्माणको प्रारम्भिक अवस्थाको सामान्य चर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ । प्राचिन समयमा मानिसले सभ्य समाज निर्माण गर्ने क्रममा पहिलो चरणमा परिवारको निर्माण गरे भने दोस्रो चरणमा समाज । परिवारको संस्थागत विकास गर्नु पर्दा आफ्ना सन्ततीलाई शिक्षा हस्तान्तरण गर्न थाले । अनौपचारिक एवं अनियमित रूपमा शिक्षा हस्तान्तरण नयाँ पिँढीमा शुरू भयो । आज पनि मानिसका लागि घरपरिवारलाई पहिलो अनौपचारिक पाठशाला मानेको पाइन्छ । घरपरिवारको निर्माण भएपछि प्रकृति प्रदत्त शारीरिक एवं व्यावहारिक अवस्थाकै कारण कार्य विभाजन भई सोही अनुरूप शिक्षा दिने कार्य प्रारम्भ भयो । बाबुले घर बाहिरको काम र आमाले घरभित्रको काम गर्न थाले । त्यसै अनुरूप बाबुले छोरालाई पुरुषले दैनिक जीवनमा गर्नुपर्ने कार्य र आमाले छोरीलाई महिलाले गर्नुपर्ने कार्यहरू सिकाउन थाले (ढकाल, २०५५)।

शिक्षाले प्रत्येक व्यक्तिको व्यक्तिगत उद्देश्य पूरा गरेर मात्र जिम्मेवारी पूरा हुँदैन । शिक्षाले बालकको सर्वाङ्गीण विकास गराउनु पर्दछ, (वाग्ले २०६१) । यसरी शिक्षाको माध्यमबाट बालबालिकाको अन्तर्निहित प्रतिभाको प्रष्फुटन भई योग्य, दक्ष तथा आवश्यकता अनुकूल सफल र सक्षम नागरिक तयार हुन्छन् । नेपालमा वि.सं. २००७ साल अगाडि विभिन्न किसिमको पाठ्यक्रम अनुसार शिक्षा प्रणालीहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । जस्तै : वैदिक शिक्षा, बौद्ध शिक्षा, अंग्रेजी शिक्षा, ख्रिस्तियान शिक्षा, आधार शिक्षा , आदि हुन्, (वाग्ले र ढकाल, २०६०) ।

नेपालमा वि.सं. १९१० सालमा श्री ३ जंगबहादुर राणाले अंग्रेजी प्राथमिक विद्यालय खोली औपचारिक शिक्षाको थालनी गरेका थिए । वि.सं. १९३४ मा यसलाई हाइस्कूल बनाइयो भने वि.सं. १९९० सालमा एस.एल.सी. बोर्डको स्थापना गरियो । त्यस समयमा भारतीय अंग्रेजी स्कूलको पाठ्यक्रममा आधारित भएर अध्यापन गराइन्थ्यो । त्यस समयको पाठ्यक्रममा अंग्रेजी, भर्नाकुलर, कम्पोजीट, इतिहास, भूगोल र अतिरिक्त गणित पत्र समावेश थियो । यसको पूर्णाङ्क ७०० कायम गरिएको थियो,(पौडेल, २०५०) । त्यस्तै वि.सं. १९३४ मा संस्कृत पाठशाला खोली काव्य,अमरकोष, संस्कृत, पुराण, वेद कर्मकाण्ड विषयको पढाइ हुन्थ्यो । विद्यार्थीलाई पाठ घोक्नु र घोकाउनु पाठशालाको मुख्य शिक्षण विधि मानिन्थ्यो, (ढकाल, २०५५) ।

वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि शिक्षा प्रतिको प्रजातान्त्रिक सरकारको दायित्वमा परिवर्तन आउनु स्वभाविक हुन गयो । फलस्वरूप बहुपद्धतिको शिक्षा विकासको खोजी गरी एक राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको निर्माण गर्ने प्रयास शुरु भयो । यसै क्रममा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग २०११, सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति २०१८, राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना २०२८-२०३२, पाठ्यक्रम परिमार्जन २०३८, राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५, उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ले राष्ट्रिय शिक्षा निर्माण गरी लागू गर्ने प्रयास गर्दै आएको छ । यद्यपि आजको नेपालको शिक्षा पद्धति राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ र उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ ले निर्दिष्ट गरे अनुसार मिश्रित रूपमा चल्दै आइरहेको छ,(वाग्ले र ढकाल २०६०)। नेपालमा २००७ साल अगाडि नियोजित शिक्षा पणाली थिएन । २००७ सालपछिको अवस्थामा नियोजित रूपमा शिक्षा दिने परम्परा शुरुवात भएको हो ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ का अनुसार राष्ट्रिय परम्परा, संस्कृति, सामाजिक सम्पदा, लोकतान्त्रिक मूल्यसँग परिचित देशको आर्थिक विकासमा योगदान दिने सक्ने, दक्ष र स्वस्थ नागरिकको उत्पादन गर्नु माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्य मानिएको छ । यस तहको मुख्य उद्देश्य देशको सर्वाङ्गीण विकासका लागि क्षमता अनुरूप ठोस योगदान दिने सक्ने सीप युक्त जनशक्ति उत्पादन गर्नु र विश्वविद्यालय शिक्षाका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप, प्रदान गरी सचेत नागरिक तयार पार्नु हो । माध्यमिक तहमा उपयुक्त स्तरको जनशक्ति तयार पार्ने माध्यमिक शिक्षाका उद्देश्यहरु निम्नअनुसार रहेका छन् :

१. देशको बहुसाँस्कृतिक र लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता प्रति गर्व गर्दै सकारात्मक धारणाको विकास गर्नु ।
२. राष्ट्र विकासका लागि सक्षम, आत्म निर्भर, सीपमूलक र तालिमप्राप्त मानव स्रोत उत्पादन गर्नु ।

३. इमान्दारी, आत्मनिर्भरता, रचनात्मकता, परिश्रमीपन, सहयोगीपन, समूहमा काम गर्ने बानी, जवाफदेहीता, आत्म विश्वास जस्ता गुणको विकास गर्नु ।
४. दैनिक क्रियाकलाप र सामाजिक जीवनमा सक्रिय सहभागिताको लागि सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ जस्ता भाषिक क्षमताको विकास गर्नु ।
५. दैनिक जीवनका समस्या समाधानका लागि उपयुक्त ज्ञान विकास गर्नु ।
६. प्राविधिक र व्यवसायिक सीप विकास गर्नु र श्रम प्रति सम्मान गर्न सिकाउनु ।
७. आत्म निर्भर हुन जीवन निर्वाहका लागि आय आर्जन गर्न सक्ने क्षमता र सामान्य व्यवसायिक सीपको विकास गर्ने
८. मानव अधिकार, सामाजिक न्याय, लोकतन्त्रको मर्म र भावना बुझि सो अनुसार अभ्यास गर्नु ।
९. रचनात्मक ज्ञान र सीपको विकास गर्दै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय चुनौतिहरुको सामना गर्न स्वतन्त्रता, समालोचनात्मक सोचाइ, विश्लेषणात्मक सीपको विकास गर्नु ।
१०. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने क्षमता आर्जन गर्नु ।

(राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३)

वर्तमान शिक्षा प्रणालीमा माध्यमिक तहमा जम्मा ६ वटा अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गरिन्छ । ती हुन् : अंग्रेजी, नेपाली, गणित, विज्ञान, सामाजिक शिक्षा, स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा । माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकले कम्तीमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरी अध्यापन अनुमति पत्र हासिल गरेको हुनुपर्ने प्रावधान रहेको छ । माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षक दक्ष, योग्य र अनुभवी हुनुपर्दछ। वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिबाट शिक्षण गर्नुपर्दछ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्दा विद्यार्थीले सहज ढंगबाट ज्ञान आर्जन गर्न सक्छन् भनी विभिन्न शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

कुनै पनि शिक्षण विधि छनौट गर्दा सकेसम्म बाल केन्द्रित शिक्षण विधि छनौट गर्नुपर्दछ । जसमा बढी भन्दा बढी विद्यार्थीको सहभागिता रहेोस् । कुनै एउटा विषयवस्तु शिक्षण गर्न पनि विविध विधि अपनाउन सकिन्छ । शिक्षण विधि चयन गर्दा सकभर विविधता हुने गरी चयन गर्नुपर्दछ । शिक्षण विधिले विद्यार्थीहरुको पूर्वज्ञान, रुचि, क्षमता, चाहना उनीहरुको तहगत स्तर, विषयवस्तुको प्रकृति र स्वरूप जस्ता पक्षलाई समेट्न सक्नु पर्दछ । यसरी गरिएको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप मात्र प्रभावकारी हुन्छ, (अधिकारी, २०६५)।

अन्तराष्ट्रिय भाषाको रूपमा अंग्रेजीलाई बढी प्रयोग गरिने हुनाले माध्यमिक तहमा अंग्रेजी विषयलाई अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको छ । आजको एकाइसौं शताब्दीमा हरेक राष्ट्रमा घटेका घटना, नयाँ नयाँ आविष्कारका वस्तु, खबर आदान प्रदान गर्ने मुख्य संचारको माध्यम नै अंग्रेजी भाषा हो । देश विकासको निमित्त एक राष्ट्रबाट अर्को राष्ट्रमा संचार आदान प्रदान गर्ने भाषा नै अंग्रेजी भाषा भएकोले अंग्रेजी विषयलाई कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको हो । माध्यमिक तहमा अंग्रेजी विषयको अध्यापन गर्दा मुख्य चार वटा क्षेत्रहरू विकास गर्ने उद्देश्यले शिक्षण गरिन्छ । ती क्षेत्रहरू हुन् पढाइ लेखाइ, सुनाइ र बोलाइ । नेपालमा ब्रिटिस अंग्रेजी भाषाको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरिन्छ, (शर्मा र फ्याक, २००९) ।

नेपालमा विभिन्न जातजाति भाषाभाषीका मानिसहरू बस्दछन् । मुलुकका सम्पूर्ण नागरिकहरूका बिचमा भाषिक एकता कायम होस् भनि सबै नागरिकहरूको साझा भाषाको रूपमा नेपालीलाई कायम गर्नको निमित्त नेपाली भाषाको अध्यापन गराउन नेपाली विषयलाई कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको हो । नेपाली विषयको मूल प्रयोजन भनेको साहित्यका विभिन्न विधाका रचनाहरूका माध्यमबाट भाषिक सीप र सृजनात्मक क्षमताको विकास गर्नु हो । तसर्थ यस विषयलाई अनिवार्य विषयको रूपमा समेटिएको हो । नेपाली विषयको पाठ्यक्रममा विषयवस्तुका रूपमा साहित्यका निबन्ध, कथा, जीवनी, चिठी, रूपक, दैनिकी, कविता गरी सात विधा र भाषातत्व तथा शब्द भण्डार राखिएको छ । भाषातत्व अन्तर्गत पदसंगति, काल र पक्ष, भाव, वाक्य, धातु, कारक र विभक्ती शब्दवर्ग, वाक्य संश्लेषण र विश्लेषण चिन्हहरू शब्द निर्माण प्रक्रिया, हिज्जे राखिएको छ भने शब्द भण्डारमा विभिन्न प्रकारका शब्द तथा उखान टुक्काहरू राखिएको छ (अधिकारी २०६५) ।

मानव जीवनका हरेक क्षेत्रमा गणितको उपयोग गरिनु आवश्यक मात्र होइन अनिवार्य छ । घरपरिवार, विद्यालय, व्यापार, उद्योग तथा अन्य व्यवसाय लगायत अन्य दैनिक जीवनमा यसको उपयोगिता रहेको छ । गणितलाई अध्ययन अनुसन्धानको माध्यमको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी गणित विषयको अन्य विषयहरूजस्तै अर्थशास्त्र, भूगोल, वाणिज्यशास्त्र, शिक्षा, विज्ञान लगायतका विषयहरूमा गणितको उपयोग अनिवार्य छ । गणितको प्रयोग विना यी विषयहरूको अध्ययन अध्यापन अधुरो हुन्छ । गणितको प्रयोगात्मक मूल्यलाई मूलतः दुई रूपमा हेर्न सकिन्छ । पहिलो दैनिक जीवनमा यसको उपयोग र दोस्रो अन्य विषयहरूमा यसको उपयोग । त्यसैले गणित विषयलाई निम्न लिखित लक्ष्यहरू सहित कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको हो :

- १) सम्भाव्यता र तथ्यांकशास्त्र लगायत संख्यात्मक गणितलाई पूर्ण रूपमा शिक्षण गर्नु ।
- २) गणितका मुख्य धारणा र आधारभूत संरचनालाई एकीकृत रूपमा शिक्षण गर्नु ।

- ॥ अर्थपूर्ण रूपमा गणित विषयको विकास गर्नु साथै हिसाब गर्ने सीपमा निपूर्ण बनाउनु,
- ॥ गणितलाई सदैव विस्तार भैरहने खुल्ला विषयको रूपमा देखाउनु,
- ॥ गणितीय क्रियाकलापका विधि तथा तरिकाहरूको स्पष्ट चित्र प्रस्तुत गर्नु,
- ॥ गणित प्रति सकारात्मक भावनाको विकास गराउने र गणितप्रति उत्प्रेरित हुन ध्यान दिनु ।
- ॥ समाजका औसत व्यक्तिहरूका लागि आधारभूत गणितीय ज्ञान तथा सीपलाई परिभाषित गर्नु ।

(महर्जन, उपाध्याय र पौडेल, २०५८)

सामाजिक अध्ययन भनेको समाजको अध्ययन हो । यसको केन्द्र विन्दु मानिस, सामाजिक संस्था र वातावरणको अन्तरसम्बन्ध हो । सामाजिक अध्ययन मानिससंगको र मानिसको वातावरणसंगको सम्बन्धको अध्ययन हो । सामाजिक अध्ययनले मानवीय सम्बन्धमा बढी जोड दिन्छ । तसर्थ संसारमा शान्ति, सहिष्णुता, सद्भाव तथा समझदारी कायम राख्न सामाजिक अध्ययनलाई कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको हो , (सामाजिक शिक्षा शिक्षक, स्रोत सामग्री, २०६०) ।

मानिसका दैनिक व्यवहारका कार्यहरूमा धेरैजसो विज्ञानका सिद्धान्त तथा प्रविधिको प्रयोग भएको हुन्छ । उद्योग कलकारखाना देखि लिएर विभिन्न प्रकारका विकास निर्माणका कार्यहरूमा विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग भएको हुन्छ । मानवीय अथक प्रयासले भौतिक विकास उच्चतम् विन्दुमा पुगिरहेको परिप्रेक्ष्यमा माध्यमिक तहका विद्यार्थीलाई आजको विज्ञान र प्रविधिको युगमा समयसापेक्ष ढंगबाट समायोजन गर्नको निमित्त आफ्नो दैनिक जीवनमा आइपर्ने समस्याहरूलाई सहज ढंगबाट विज्ञानका सिद्धान्त, नियमहरूको प्रयोग गरी समाधान गर्न सक्ने बनाउनको लागि विज्ञान विषयलाई अनिवार्य विषयको रूपमा समावेश गरिएको हो,(अधिकारी, २०६५) ।

आफ्नो स्थान, जिल्ला, राष्ट्र र विश्वकै सन्दर्भमा अध्ययन गर्नका लागि आधारभूत ज्ञान सीप, र धारणाको विकास गराई विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको दैनिक व्यवहारमा परिवर्तन ल्याई जीवनयापन प्रक्रियामा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरी स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण जस्ता विद्यालाई एकीकृत गरी अनिवार्य विषयको रूपमा स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षालाई समावेश गरिएको हो , (उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०५५) ।

प्रस्तुत माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप शीर्षकमा अनुसन्धान गर्ने क्रममा शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, कक्षाकार्य, गृहकार्य, मूल्यांकन, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीको दृष्टिकोण जस्ता पक्षहरूको सेरोफेरोमा रही अनुसन्धान गरिएको थियो ।

१.१.१. अध्ययन स्थलको चिनारी

नेपालका ७५ वटा जिल्लाहरू मध्ये पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने पूर्वी तराई जिल्ला भापा, जुन शिक्षा क्षेत्रमा देशकै अग्रपंक्तिमा आउँछ, जहाँ तीनवटा नगरपालिका र ४७ वटा गा.वि.स.हरू छन्, यही जिल्लाको तोपगाछी गा.वि.स.का सरकारी विद्यालयहरूलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको थियो ।

यस गा.वि.स.को नामाकरणको प्रसंगमा विभिन्न किंवदन्तीहरू पाइन्छन् । एउटा किंवदन्ती अनुसार यो गा.वि.स. घना जंगल भएको क्षेत्र थियो । अहिलेको तोपगाछी ८ मा अवस्थित ढ्याङ्गी खोला र देवीखोलाको संगम स्थलामा दिन र रातको ठिक १२ बजे तोप पड्किएको आवाज सुनिन्थ्यो । जसले गर्दा यस गा.वि.स.को नाम तोपगाछी रहन गएको हो । अर्को किंवदन्ती अनुसार घना जंगल भएको यस ठाउँमा जंगलभित्र तोप जस्तो स्वरुपको रुख थियो । जसको कारणले यस गा.वि.स.को नाम तोपगाछी रहने गएको हो । अर्को किंवदन्ती अनुसार घना जंगलको एउटा रुखको ध्वान्द्रोमा एउटा सक्कली तोप फेला परेको थियो । यही कारणले यस गा.वि.स.को नाम तोपगाछी रहन गएको हो । अहिलेसम्म यस गा.वि.स.को नाम यही कारणले राखिएको हो भनी कसैले किटानी गर्न सकेको छैन ।

भापा जिल्लाको उत्तर पश्चिमी क्षेत्रमा अवस्थित तोपगाछी गा.वि.स.लाई विश्वमान चित्रमा हेर्ने हो भने २६:३० देखि २६:४० उत्तरी अक्षांश र ८७:४३.३० देखि ८७:४७:३० पूर्वी देशान्तरमा फैलिएको छ, तोपगाछी गा.वि.स. । समशीतोष्ण हावापानी भएको यस गा.वि.स.मा बैशाख देखि भाद्रसम्मको तापक्रम ३० डिग्री सम्म पुग्ने गर्दछ, भने पौष माघको तापक्रम ५.५ डिग्रीसम्म झर्ने गर्दछ ।

यस गा.वि.स.को भौगोलिक बनावटलाई हेर्दा उत्तरबाट दक्षिण तर्फ भिरालो हुँदै गएको छ । यस गा.वि.स.को जम्मा क्षेत्रफल ६३.९७ वर्ग कि.मि छ । यस गा.वि.स.को उत्तर दक्षिण लम्बाई १७.८७५ किलो मिटर र पूर्व पश्चिम चौडाई ३.५७९ किलोमिटर रहेको छ । समुद्र सतहबाट १५० मिटर उचाईमा रहेको यस गा.वि.स.को आकार अनौ र हरिस विनाको काठको हलो जस्तो छ । यस गा.वि.स.को पूर्व सिमानामा धरमपूर र पाँचगाछी गा.वि.स. पर्दछ भने पश्चिममा लखनपुर र गौरादह गा.वि.स. पर्दछ । त्यस्तै उत्तरी सिमानामा इलाम जिल्लाको चुलाचुली गा.वि.स. पर्दछ भने दक्षिणी सिमानामा भापा कै बैगुनधुरा गा.वि.स. पर्दछ ।

यस गा.वि.स.को वर्तमान जनसंख्या ३०,०४९ जना रहेकोमा १४,५६९ जना पुरुष र १५,४८० जना महिला रहेका छन् । यस गा.वि.स.मा मिश्रित प्रकारका मानिसहरू बस्दछन् । जसमध्ये ब्राह्मण सबैभन्दा बढी ८,३८६ जना, दोस्रोमा क्षेत्री ६,०८० जना र सबैभन्दा कम मुसहर १३ जना रहेको पाइयो । यहाँ बसोवास गर्ने अन्य जातिमा नेवार, गुरुङ्ग, राई, लिम्बु,

सतार, ठाकुर, दनुवार, मिस्त्री, दमाई, कामी, सार्की, धिमाल, तामाङ, राजवंशी, ताजपुरीया, थारु, आदि रहेको पाइयो ।

यस गा.वि.स.को शैक्षिक विकासलाई केलाउँदा १० वटा सरकारी विद्यालय र आठओटा निजी विद्यालय रहेको पाइयो । जसमा १० वटा सरकारी विद्यालयमध्ये ६ वटा मा.वि. २ नि.मा.वि. र २ प्रा.वि. रहेको पाइयो भने ६ वटा मा.वि. मध्ये पनि ४ वटा चाहीं उच्च मा.वि. रहेको पाइयो । यस गा.वि.स.का अधिकांश जनसंख्या साक्षर रहेका छन् जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं १.१.

तोपगाछी गा.वि.स.का मानिसहरुको शैक्षिक स्थिति

शैक्षिक तह	संख्या
Ph. D.	९
स्नातकोत्तर	१८३
स्नातक	५३४
प्रमाणपत्र तह	१२०६
एस.एल.सी	२३१८
७ देखि १० सम्म	५६४८
५ भन्दा कम	५१९१
साक्षर	९३०४
निरक्षर	५६५६
जम्मा	३०,०४९

स्रोत : तोपगाछी गा.वि.स.को प्रोफाइल, २०६८

१.२. समस्याको कथन

विभिन्न जाति, वर्ण धर्म, लिंग, आदिका मानिसहरु बसोवास गर्ने हाम्रो देशका प्रत्येक मानिसहरुको आ-आफ्नै परम्परा, सामाजिक मूल्य मान्यतालाई प्रतिनिधित्व हुने तथा निम्न स्तरको जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्य राखी माध्यमिक तहमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन भईरहेको छ । यस तहमा विभिन्न छ वटा अनिवार्य विषयहरु अंग्रेजी, नेपाली, गणित, विज्ञान, सामाजिक शिक्षा र स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा समाविष्ट छन् । यी छ वटा विषयहरु शिक्षण गर्दा विषयस्तुको प्रकृति अनुरूपका छुट्टाछुट्टै शिक्षण विधि तथा

सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ । अन्यथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन सक्दैन । यस अध्ययनकार्यलाई कक्षा ९ का अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई केन्द्रित गरी अध्ययनको विषयवस्तुको रूपमा लिएको छ ।

-)] माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण अवस्था कस्तो छ ?
-)] शैक्षिक सामग्रीको अवस्था कस्तो छ ?
-)] शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ?
-)] शिक्षकहरू तालिम प्राप्त छन् वा छैनन् ?
-)] साग्रमा नै पाठ्यभार पूरा भएको छ कि छैन ?
-)] पाठ्यक्रमले ताकिएको मूल्यांकनका साधनको प्रयोग भएको छ कि छैन ?
-)] विषयवस्तुहरूको शिक्षणमा के कस्ता समस्याहरू छन् ?
-)] ती समस्याहरू समाधान कसरी गर्न सकिन्छ ?

उल्लेखित सामस्याहरू विद्यमान रहेको परिवेशमा “कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप” शीर्षकलाई समस्याको रूपमा लिई यो अध्ययन गरिएको थियो ।

१.३. अनुसन्धानात्मक प्रश्न

“माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप” शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न निम्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही अध्ययन गरिएको थियो :

- Z विद्यालयको माध्यमिक तहमा कस्तो योग्यता, क्षमता, तालिम लिएका शिक्षकहरू कार्यरत छन् ?
- Z के शिक्षकहरू आफूले विशिष्टकरण गरेको विषय नै शिक्षण गरिरहेका छन् ?
- Z शिक्षकहरू शिक्षक केन्द्रित विधि प्रयोग गर्दछन् कि विद्यार्थी केन्द्रित ?
- Z शिक्षकहरूले कतिको शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग गर्दछन् ?
- Z विद्यालयमा कतिको शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध छन् ? विद्यालयमा नभएका तर विषयवस्तु शिक्षण गर्न अपरिहार्य शैक्षिक सामग्रीको आपूर्ति शिक्षकले कसरी गर्दछन्?
- Z शिक्षकहरूको विद्यार्थीहरू प्रति कस्तो व्यवहार रहेको पाइन्छ ?
- Z शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको निमित्त शिक्षकहरूको तयारीको अवस्था कस्तो छ ?
- Z शिक्षकहरूले कक्षाकोठा व्यवस्थापन कसरी गर्दछन् ?
- Z शिक्षकले कतिको प्रभावकारी ढंगबाट शिक्षण गरिरहेका छन् ?
- Z शिक्षकहरूले मूल्यांकन प्रक्रिया कसरी अगाडी बढाइ रहेका छन् ?

Z शिक्षकहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई विद्यार्थीहरूले कतिको रुचि व्यक्त गर्दछन्?

Z शिक्षकले गराएका क्रियाकलापहरूमा विद्यार्थीहरूको कतिको सक्रिय सहभागिता पाउन सकिन्छ ?

उल्लेखित अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूलाई तीनवटा उद्देश्यहरूमा समेटि यो अध्ययन गरिएको थियो ।

१.४. अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि अध्ययन कार्यका निश्चित उद्देश्यहरू हुन्छन् । उद्देश्य विनाको अनुसन्धान कार्यले निश्चित निष्कर्ष निकाल्न सक्दैन । यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका थिए :

Z शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पहिचान गर्ने,

Z शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्ने,

Z शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीको दृष्टिकोण पहिचान गर्ने ।

१.५. अध्ययनको औचित्य

माध्यमिक तह एक निम्न स्तरको जनशक्ति उत्पादन गर्ने तह हो । यस तहका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू योग्य, दक्ष, तालिम प्राप्त हुनु पर्दछ । अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा आवश्यक मात्रामा तालिमको कमी, योग्यता र विषयवस्तु प्रति गहिरो अध्ययन एवं ज्ञानको कमीको कारण शिक्षण सिकाइमा पनि आवश्यकता अनुसार विषयवस्तु प्रति उपयुक्त विधि र शैक्षिक सामग्रीको अभाव र भएका साधनहरूको व्यवस्थित प्रयोगको कमी भएको परिप्रेक्ष्यमा यस अध्ययनको औचित्य निम्नानुसारका रहेका थिए :

Z यस अध्ययनले कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई उचित विधि र सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण गर्न सुझाव प्रस्तुत गरेको छ ।

Z यस अध्ययनले विषयवस्तुको प्रकृति अनुसार फरक फरक क्रियाकलापको छनौट गर्नुपर्दछ भन्ने धारणाको विकास गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।

Z यस अध्ययनले अनिवार्य विषयहरूको शिक्षणको अवस्था शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था शिक्षण विधि, शिक्षकको सिकाइ प्रक्रियाको बारेमा जानकारी दिएको छ ।

Z यस अध्ययनले शिक्षकहरूको व्यवहार शिक्षण प्रतिको दृष्टिकोणहरूको बारेमा जानकारी दिएको छ ।

१.६. अध्ययनको सिमांकन

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप शीर्षकमा अध्ययन गर्नका निमित्त तयार गरिएका उद्देश्यहरू पूर्ति गर्नका लागि अध्ययन क्षेत्रको छनौट गर्नका निमित्त अनुसन्धानकर्तासंग उपलब्ध स्रोत, साधन र समयको विचार गरी अध्ययनलाई निम्न क्षेत्रभित्र सीमित गरिएको थियो :

- Z अध्ययन कार्यलाई भापा जिल्ला, तोपगाछी गा.वि.स.का ४ वटा विद्यालयमा सीमित गरिएको थियो ।
- Z यस अध्ययनलाई माध्यमिक तहको कक्षा ९ का अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सिमित गरिएको थियो ।
- Z यस अध्ययनलाई शिक्षकहरूको पूर्व तयारी र कक्षामा गरिने शिक्षण क्रियाकलापहरूमा केन्द्रित गरिएको थियो ।

१.७. शब्दावलीहरूको परिभाषा

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप	: शिक्षकको कक्षाकोठामा प्रवेश भएपछि ननिस्केसम्म गरिने क्रियाकलाप
कक्षाकार्य	: शिक्षकले विद्यार्थी मूल्यांकनका लागि कक्षाकोठामा लिखित तथा मौखिक रूपमा गराउने क्रियाकलाप
मूल्यांकन	: शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पछि विद्यार्थीले बुझे नबुझेको लेखाजोखा गर्नु
तथ्यांक	: अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त गरिएका सूचनाहरू

अध्याय दुई

पूर्व साहित्यको समीक्षा

कुनै पनि विषयवस्तुको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नुभन्दा अगाडि उक्त विषयवस्तुसंग सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन र मनन गर्नुपर्ने हुन्छ । पूर्व साहित्य भन्नाले अनुसन्धान गर्न लागिएको विषयमा त्यस भन्दा पहिले भएका खोज तथा अध्ययन कार्यलाई बुझिन्छ । अनुसन्धान गर्न लागिएको विषयमा पहिले भएका कामहरु के कति मात्रामा उपयोगी र के कति मात्रामा अनुपयोगी छन् भनेर तिनको विवेचना गर्नुलाई पूर्व साहित्यको समीक्षा भनिन्छ । यस अध्ययन कार्यलाई सहयोग पुऱ्याउन सक्ने साहित्य, शिक्षण प्रविधि प्रयोगको अवस्थाको अध्ययन, राष्ट्रिय शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनमा उल्लेखित नीति तथा विभिन्न समयमा अनुसन्धानकर्ताहरुले निकालेका शोधसारहरुको निष्कर्षलाई निम्न अनुसार समीक्षा गरिएको थियो ।

२.१. सैद्धान्तिक साहित्यको पूनरावलोकन

प्रसिद्ध प्रयोजवादी दार्शनिक जोन डिवेले प्रयोजनवादी शैक्षिक प्रक्रिया आफ्नो प्रकारको हुने बताएका छन् । उनका अनुसार शैक्षिक प्रक्रिया भित्र बालक अपरिपक्व, अविकसित प्राणी हो र उसलाई परिपक्व र अनुभवी युवकहरुले समाजमा सामाजिक मूल्य र मान्यताका आधारमा अधि बढाइरहेका हुन्छन् । यसैले यी दुवै तत्वहरुको विचको अन्तरक्रिया नै शैक्षणिक प्रक्रिया हो । उनको सिद्धान्तको केन्द्रविन्दु रहेको विधि **project method** हो । यस विधिमा विद्यार्थीको उद्देश्य, चाख र उपयोगिताको आधारमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरेर सिकने विधिमा केन्द्रित रहनुपर्दछ (शर्मा र शर्मा, २०६५) ।

प्रयोजनवादी दर्शनलाई माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा जोड्ने हो भने विद्यार्थीहरु ज्ञान आर्जन गर्न विद्यालय पुगेका अपरिपक्व बालबालिकाहरु हुन्, जसलाई दक्ष, अनुभवी, विविध प्रकारका अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरुले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा विद्यार्थीहरुको चाख, रुचि, क्षमता, उपयोगिताको आधारमा गर्नुपर्दछ । यस दर्शनको आधारमा माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरेर सिकने विधिमा केन्द्रित रहनुपर्दछ । विद्यार्थीहरुलाई शिक्षण गर्दा प्रत्यक्ष रूपमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्न दिएर विद्यार्थीलाई सिकने अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ । अनुभवजन्य व्यवहार र ज्ञान सिद्धान्तको प्रयोग एवं व्यवहारिक उपयोग यस दर्शनको मर्म हो । उपयोग, व्यवहारिकता एवं प्रयोग विनाको ज्ञानको कुनै सार्थकता छैन । तसर्थ माध्यमिक तहको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप व्यवहारिकतामा आधारित हुनुपर्दछ ।

यथार्थवादी दर्शन अनुसार जुनसुकै शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा प्रत्यक्ष अवलोकन हुनु आवश्यक हुन्छ । कक्षा शिक्षणमा एकातिर इन्द्रियहरूको प्रयोग गरिन्छ, भने अर्कोतिर भ्रमण, यात्राहरू पनि प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा शिक्षण गरिन्छ । कक्षा शिक्षणमा वस्तुगत ज्ञानका लागि रचिएका विषयवस्तुको प्रस्तुति गरे पनि ती वस्तुहरूको प्रत्यक्ष अवलोकन वा साक्षात्कार गराइन्छ । यथार्थवादीहरू इन्द्रियहरूलाई परिचालन गरी आदानप्रदान गरिने ज्ञानलाई बढी जोड दिने भएकाले कक्षा शिक्षण सिकाइमा विद्यार्थी सामु विषयवस्तुको अवलोकन गराइन्छ । यस्तो कक्षा शिक्षणमा आगमन विधिको प्रयोग गरिन्छ । विद्यार्थीहरूलाई विषयवस्तुको बारेमा अवलोकन गराई उनीहरूले त्यस वस्तुलाई देखेर छोएर, सुनेर, अनुभव गरेर त्यस वस्तुबारे जानकारी हासिल गर्दछ । यसका अतिरिक्त यथार्थवादी कक्षा शिक्षणमा प्रदर्शन विधि, प्रयोगात्मक विधि, छलफल विधि, वादविवाद विधि आदि विधिहरू आवश्यकतानुसार प्रयोग गरिन्छ । कुनै विषयवस्तु सिकाउँदा विद्यार्थीहरूको इन्द्रियहरूलाई सजग गराउनुका साथै उनीहरूको आत्मालाई सक्रिय गराइन्छ । त्यसपछि विद्यार्थीमा विषयवस्तु प्रति रुचि जाग्दछ । शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ भन्ने विश्वास यथार्थवादी दर्शनको रहेको छ, (सिंह २०६५) ।

वैज्ञानिक विचारधाराको विकासको उपज नै यथार्थवाद हो । अवलोकन, प्रयोग र परीक्षणबाट प्रमाणित कुराहरूमात्र सत्य हुन्छन् र मानिसको दैनिक जीवनमा देखा परेका वास्तविक कुराहरूमात्र सत्य हुन्छन् भन्ने यस दर्शनको भनाइ छ । यस दर्शन अनुसार वैज्ञानिक विश्लेषणका आधारमा बालक र समाजका वास्तविक चाहना पुरा गर्नु नै शिक्षा वा शैक्षिक प्रणालीको काम हो । यस दर्शन अनुसार हामी संसारका जुन वस्तु देख्छौं, अनुभव गर्छौं ती प्रत्यक्ष हुन् र प्रत्यक्ष कुराहरू मात्र सत्य हुन्छन् । हामीले देखेर, जानेर, सुँघेर, छोएर, प्राप्त गरेको ज्ञान मात्र वास्तविक र यथार्थ हो । हामीले त्यो कुरालाई सत्य मान्नु पर्दछ, जुन कुरालाई हामीले प्रत्यक्ष रूपमा अनुभव गर्द सक्दछौं । हामीले अभनुव र प्रत्यक्ष नदेखेको कुरालाई विश्वास गर्नु भ्रम हो भन्ने मान्यता यस दर्शनको रहेको छ, (महतरा, २०६६) ।

यथार्थवादी दर्शनको तर्कलाई माध्यमिक तहको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको प्रशंगमा जोड्ने हो भने शिक्षकहरूले शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूकै संलग्नतामा विविध विधिहरू प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्दछ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूलाई प्रमुख पात्र मानी उनीहरूको इन्द्रियहरूको सक्रिय सञ्चालन गरी विषयवस्तु शिक्षण गर्नुपर्दछ र विषयवस्तुको प्रत्यक्ष अवलोकन गराई शिक्षण गर्नुपर्दछ । उनीहरूलाई विषयवस्तु सम्बन्धी विविध प्रकारका शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी उक्त शैक्षिक सामग्री उनीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा चलाउन, अनुभव गर्न दिइ शिक्षण सिकाइ गर्नु पर्दछ । उनीहरूले विषयवस्तुसँग सम्बन्धित विभिन्न शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रत्यक्ष अवलोकन, प्रयोग र परीक्षण गर्न पाएको खण्डमा विषयवस्तु प्रतिको

धारणा गहिरो रूपमा बसाल्न सकिन्छ । जसको लागि एक कुशल मिलनसार, कर्तव्यनिष्ठ शिक्षक हुनु जरुरी हुन्छ भन्ने कुरामा यथार्थवादी दर्शनको जोड रहेको पाइन्छ ।

आदर्शवादीहरूले अनुसूक्त विषयवस्तुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप वा शैक्षिक प्रक्रियालाई शिक्षकको विवेकमा सुम्पेका छन् । आदर्शवादी दार्शनिक सुकरातले प्रश्नोत्तर, छलफल विधिमा जोड दिएका छन् भने उनका शिष्य प्लेटोले वादविवादलाई शैक्षिक प्रक्रियाका रूपमा सीफारिस गरेका छन् । हेगेलले तार्किक विधिलाई उपयुक्त विधि सीफारिस गरेका छन्, (सिंह २०६५) ।

आदर्शवादी दर्शन अनुसार शिक्षाको मुख्य उद्देश्य आत्मानुभूति प्राप्त गरी बालकलाई समाजको एक आदर्श नागरिक निर्माण गर्नु हो । राज्यको लागि सद्गुणी नागरिकको विकास गर्ने प्रमुख माध्यम शिक्षा हो । शिक्षाबाट मानवीय व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकास हुन्छ । आदर्शवादी शिक्षा त्यस्तो शिक्षा हो, जसले हरेक नागरिकलाई नैतिकवान, आदर्शवान र चरित्रवान बनाउँछ । व्यक्तिलाई जीवन, जगत, सत्य, चरित्र, नैतिकता, कर्तव्य, धर्म, विश्वास प्रति सचेत बनाउनु शिक्षाको उद्देश्य हो । शिक्षा हरेक व्यक्तिका लागि अपरिहार्य छ किनभने शिक्षाबाट नै व्यक्तिको चेतना र आत्माको सही किसिमको विकास हुन जान्छ, (महतरा, २०६६) ।

आदर्शवादीहरूको तर्क अनुसार माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण गर्ने शिक्षक आफूले शिक्षण गर्ने विषयको बारेमा विविध ज्ञान हासिल गरेको हुनुपर्दछ । यस दर्शनले पनि विद्यार्थीहरूलाई प्रमुख पात्रको रूपमा लिई विभिन्न विधिबाट शिक्षण गर्ने कुरामा जोड दिएको पाउन सकिन्छ । शिक्षण सिकाइ पछि विद्यार्थीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन आउनु पर्दछ, जसले समाज तथा राष्ट्रलाई आफ्नो क्षेत्रबाट ठोस योगदान प्रदान गर्न सकोस् । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पश्चात विद्यार्थीहरूलाई नैतिकता, चरित्र र आदर्शको ज्ञान भई जीवन, जगत, सत्य, धर्म, कर्तव्य, विश्वासप्रति सचेत हुन सक्ने किसिमले शिक्षण गर्नुपर्दछ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापले विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकास गरी दैनिक जीवनका कार्यहरू आदर्शवादीहरूको मर्म अनुरूपबाट गर्न सक्ने बनाउनु पर्दछ ।

शिक्षण वा शैक्षिक नेतृत्वमा अरुलाई प्रभाव पार्ने न्यूनतम शक्ति हुनु अनिवार्य छ । शिक्षकका कार्यहरू सफल हुन उसमा त्यस्तो स्वरूपको शक्ति हुनुपर्दछ । कुनै पनि रूपमा उचित विश्वास र सम्मान प्राप्त गर्न राजनीतिक मूल्यसंगसंगै जाने विचार शक्तिलाई राजनैतिक विचार शक्ति मानिन्छ । पाठ्यक्रम सम्बन्धि कार्यकर्ताहरूले तिनीहरूको शक्ति र इज्जतलाई उच्चतम रूपमा प्राप्त गर्न राजनीतिक विचार शक्तिलाई ग्रहण गर्नु पर्दछ । जसले शिक्षकका कार्यहरूलाई यथासम्भव प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा शिक्षा वा पाठ्यक्रम सम्बन्धि कार्यकर्ताहरूले राजनीतिक विचार शक्ति वा मूल्यलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । जसले उनीहरूलाई सधैं

शक्तिमा रहने प्रभावपूर्ण अवस्थामा पुग्ने, मान, सम्मान, सहयोग र सत्कार प्राप्त गर्ने सोचमा अघि बढाउँदछ । यस्तो सोचले प्रभावपूर्ण, अनकरणीय र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू गराउँछ । जुन शैक्षिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण हुन्छ, (खनाल २०६४) ।

कक्षा ९ को अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले पनि विद्यार्थीहरू समक्ष आफ्नो प्रभावपूर्ण छाप बसाउन सक्नुपर्दछ । उनीहरूको रुचि, क्षमता, आवश्यकता र उमेर जस्ता पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्दै विभिन्न विषयवस्तुहरूलाई विद्यार्थीहरू माझ प्रस्तुत गर्दा विभिन्न शिक्षण विधि तथा शैक्षिक सामग्रीहरू उनीहरूको रुचि, क्षमता, आवश्यकता र उमेरसँग मेल खाने गरी छनोट गरेर शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । जसले गर्दा विद्यार्थीहरूले शिक्षकले शिक्षण गर्दा सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको विषयवस्तुमा ध्यान केन्द्रित होस् र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अर्थपूर्ण र प्रभावकारी होस् ।

शिक्षा मानव जीवनको लागि नभइ नहुने अंग हो । शिक्षा गतिशिल छ र समाजका हरेक परिवर्तनहरूमा सामाजिक समायोजनका लागि नभइ हुँदैन । शिक्षक, विद्यार्थी, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण पद्धति, शिक्षण विधि, अनुशासन, विद्यालय प्रशासन र व्यवस्थापन लगायत शिक्षाका सम्पूर्ण अंगहरूका समस्या केलाई सही मार्ग निर्देशन गर्ने काम मनोविज्ञानले गर्दछ । शिक्षक, विद्यार्थीका विभिन्न मानवीय व्यवहारहरू प्रत्यक्षीकरण, प्रेरणा, पुनर्बल, दण्ड, पुरस्कार, स्मृति, विस्मरण, तर्क, कल्पना आदिको अध्ययन मनोविज्ञानले गर्दछ । व्यक्तिको ज्ञान, बुद्धि, रुचि, चाख र क्षमता अनुसार वैज्ञानिक र उपयुक्त शैक्षिक विधिहरूको निर्धारण मनोविज्ञानले गर्दछ । व्यक्तिको बुद्धि परिक्षण, व्यक्तित्व परीक्षण, प्राप्ति परीक्षण, रुचि परीक्षण जस्ता थुप्रै परीक्षणहरू गरी मानव जीवनलाई उपयोगी बनाउने बाटाहरू मनोविज्ञानले निर्धारण गर्दछ र तिनै उपायहरूको कार्यान्वयन शिक्षाले गर्दछ (शर्मा र शर्मा, २०६५) ।

यस अर्थमा माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकमा मनोविज्ञान सम्बन्धि पर्याप्त ज्ञान हुनु पर्दछ । जसले शिक्षाको उद्देश्य अनुरूप निर्धारण गरिएका विषयवस्तुहरू शिक्षण गर्नका लागि विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता, आवश्यकता अनुरूपका शिक्षण विधिहरू तथा सामग्रीहरूको छनोट गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न सकोस् । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको सिलसिलामा विद्यार्थीहरूका मानवीय व्यवहारहरूको अध्ययन गरी उपयुक्त तरिकाबाट शिक्षण गर्नुपर्दछ । जसको लागि मनोविज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । परम्परागत शिक्षण प्रणालीमा विद्यार्थीहरूको मानवीय व्यवहारहरूको सम्बोधन गरिँदैनथ्यो । तर आधुनिक शिक्षण प्रणालीमा शिक्षण सिकाइको प्रमुख पात्र नै विद्यार्थीहरूलाई मानिने भएकोले उनीहरूका व्यवहारहरू, रुचि, चाख, आवश्यकतालाई सुक्ष्म अध्ययन गरी सबैलाई उपयुक्त हुने किसिमले शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्रीहरूको छनोट गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्दछ ।

शैक्षिक प्रक्रियामा तथ्याङ्क संकलन गर्ने, व्याख्या गर्ने, अभिलेखीकरण गर्ने, विश्लेषण गर्ने, सूचनाहरूको प्रयोग गर्ने, पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने र पुनर्योजना गर्ने कार्य विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो । नेपालको सन्दर्भमा सिकाइ प्रक्रियामा विद्यमान मूल्यांकन प्रणाली प्रभावकारी नभएको र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अंगको रूपमा विकसित हुन नसकेको कुरा औल्याइने गरेको पाइन्छ । धेरै जसो विद्यालयमा निर्माणात्मक मूल्यांकन प्रणालीलाई अँगिकार गरेको पाइँदैन । मूल्यांकन प्रणालीलाई परीक्षामूख सिद्धान्तबाट अभ्यास गर्ने गरिन्छ । यसले धेरै प्रकारका विकृतिहरू पनि जन्माएको छ । विद्यार्थीलाई कक्षा चढाउन, गृहकार्य, कक्षाकार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप, सामूहिक क्रियाकलाप जस्ता क्रियाकलाप समावेश गरेको पाइँदैन । मूल्यांकन प्रणालीलाई विद्यार्थीको बौद्धिक स्तर, रुचि, गति एवं आवश्यकतासँग आवद्ध गर्न सकिएको छैन , (राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३) ।

वर्तमान पाठ्यक्रमले माध्यमिक तहको तहगत उद्देश्य यस प्रकार उल्लेख गरेको छ : “राष्ट्रिय परम्परा, संस्कृति एवं सामाजिक वातावरणसँग परिचित, प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतासँग परिचित, भाषिक व्यवहारमा सक्षम, वैज्ञानिक सुभ्रबुभ्र भएका, सिर्जनशील, सहयोगी, अध्ययनशील, स्वावलम्बी एवं आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्ने स्वस्थ र सक्षम नागरिक तयार पार्नु माध्यमिक तहको शिक्षाको उद्देश्य रहेको छ ”, (अधिकारी, २०६५)

यस प्रकार माध्यमिक तहको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप राष्ट्रिय परम्परा, संस्कृति, प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई जगेर्ना गर्नु स्वस्थ जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्य राखी गराउनु पर्दछ । शिक्षण सिकाइले विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सक्नु पर्दछ । विद्यार्थीको व्यवहारमा सिर्जनशीलपना, सहयोगीपना, अध्ययनशीलपना, स्वावलम्बीपना देखा पर्नुपर्दछ । उनीहरू आफ्नो खुट्टामा उभिन सक्ने निम्न स्तरको जनशक्तिको रूपमा देखा परी आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्ने बनाउने तरिकाबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्दछ ।

प्रस्तुत शीर्षक “माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप”को अवस्था अध्ययन गर्ने शिलशिलामा विविध साहित्य पुस्तक प्रतिवेदनहरूको समिक्षा गरिएको थियो । साहित्यको समिक्षा गरिने क्रममा विविध व्यक्तिहरूको दर्शनहरूको सिद्धान्तको विविध मत पाइन्छ । कसैले विद्यार्थीलाई उनीहरूको सक्रिय सञ्चालनमा शिक्षण गर्नुपर्दछ भन्दछन् भने कसैले शिक्षकले विधि प्रकारका विधि तथा सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने मत व्यक्त गर्दछन् । समग्रमा भन्ने हो भने माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकले शिक्षण गर्ने विषयमा विशिष्टकरण गरेको हुनुपर्दछ । उसले आफ्नो विषय शिक्षण गर्दा विविध प्रकारका विधिहरू तथा विषयवस्तु सुहाउँदो शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराउनु पर्दछ।

२.२. सम्बन्धित अध्ययनहरूको पुनरावलोकन

ढकाल (२०५७) ले सार्वजनिक विद्यालयहरूमा कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षा विषयमा शिक्षण विधि विद्यार्थीहरूको उपलब्धि विचको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन गर्नुभएको थियो । यस विषयमा प्रयोग हुने शिक्षण विधि उपलब्धि स्तरको बारेमा अध्ययन गर्नुभएको थियो ।

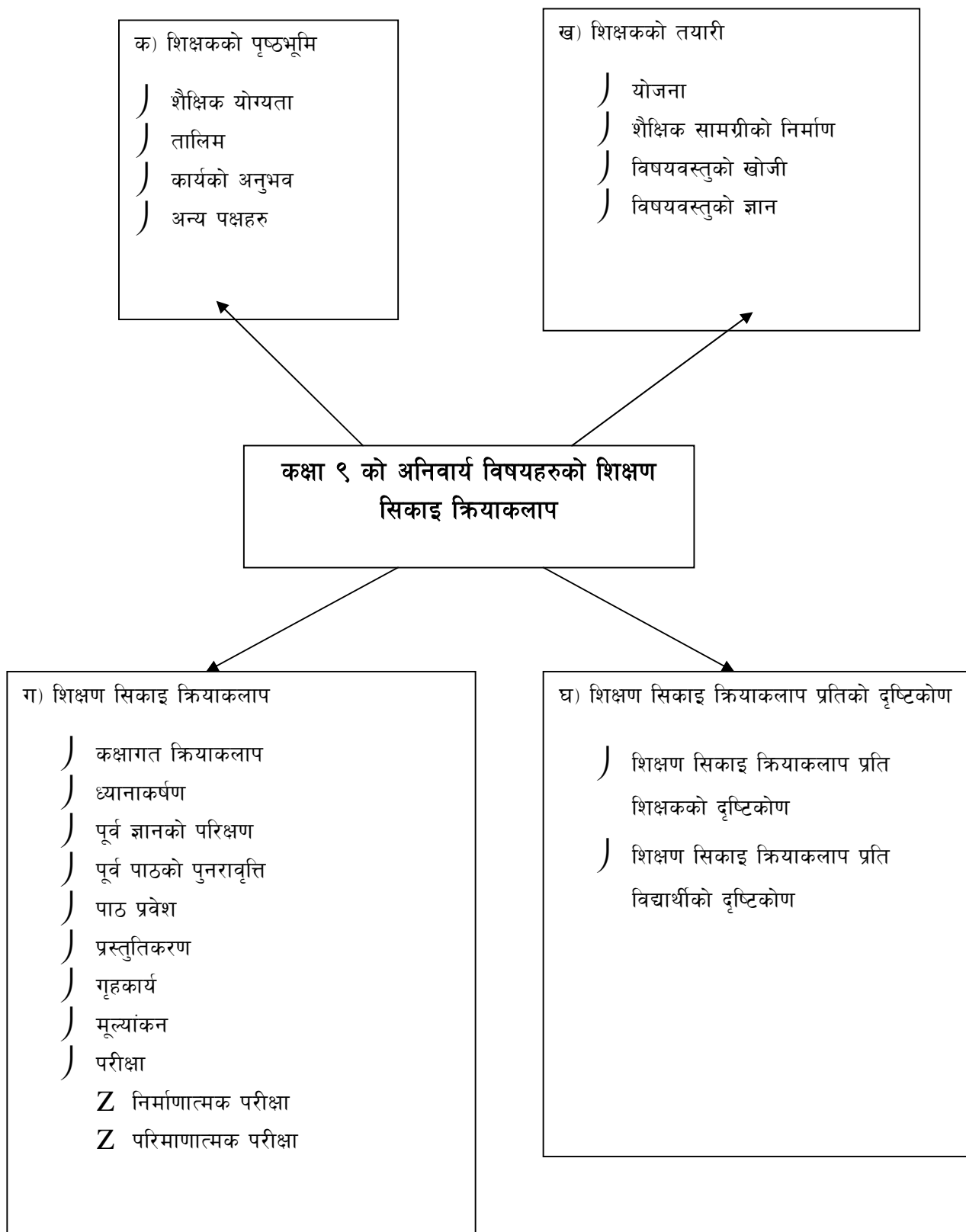
उहाँका अनुसार कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षा विषय २ वर्ष अघिदेखि लागू भएपनि हालसम्म शैक्षिक निर्देशिका प्रकाशित नभएकोले सामाजिक विषय शिक्षणमा शिक्षकहरूले उचित विधिको प्रयोग गर्न नसकेको, कानून र व्यवस्थापन लिई अध्ययन गरेको शिक्षकहरूद्वारा शिक्षण भएको, दैनिक पाठयोजना नबनाई शिक्षण गरेको, वार्षिक कार्ययोजनालाई पाठयोजना भनेको, अधिकांश शिक्षकहरूले शिक्षणका क्रममा अत्यन्तै कम शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेको, तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकको शिक्षणमा उपलब्धि भने समान पाइएको, कक्षाकोठा व्यवस्थापन समान किसिमले भएको, सबै शिक्षकहरूले शिक्षक केन्द्रित विधि नै बढी प्रयोग गरेको देखियो ।

उल्लेखित पूर्व अध्ययनकार्यले यस शोधपत्रका लागि अध्ययनकर्तालाई अध्ययनको पृष्ठभूमि तयार पार्न, समस्याको कथन गर्न, अध्ययनको सिमा तोक्न, तथा शोधपत्र लेखनमा अत्यधिक सहयोग पुऱ्याएका छन् । तथापि उक्त अध्ययन भन्दा यो अध्ययन नितान्त नौलो र मौलिक छ ।

२.३. अवधारणात्मक ढाँचा

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गर्न निम्न अनुसारको अवधारणात्मक ढाँचा तयार गरिएको थियो ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्न निश्चित, तथ्यपरक, वस्तुगत र वैज्ञानिक पद्धति अपनाउन आवश्यक हुन्छ। अनुसन्धानको उद्देश्य पूरा गर्न आवश्यक जनसंख्याको पहिचान र निर्धारण, जनसंख्याबाट नमूना छनौट, तथ्यांक संकलनका साधनहरूको निर्माण र प्रयोग तथ्यांक संकलन विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण विधि र प्रक्रियालाई अध्ययन विधि अन्तर्गत समावेश गरिएको छ। यस अध्यायमा अनुसन्धानात्मक ढाँचा, अध्ययनको जनसंख्या नमूना छनौट, क्षेत्र छनौट, प्रतिक्रियाहरूको छनौट, तथ्यांक संकलनका साधनहरूको निर्माण तथ्यांक विश्लेषण प्रक्रिया जस्ता पक्षहरूलाई समावेश गरिएको थियो।

३.१. सूचना संकलनको ढाँचा

अनुसन्धान ढाँचा अनुसन्धानको पूर्व योजना हो। अनुसन्धान कार्यलाई निश्चित समय र खर्चमा सम्पन्न गर्न अनुसन्धान ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ। अनुसन्धान दुई प्रकारका हुन्छन्। ती हुन् : गुणात्मक अनुसन्धान र परिमाणात्मक अनुसन्धान। गुणात्मक अनुसन्धान भन्नाले व्याख्यात्मक रूपबाट खोजीको विषयवस्तुको विशेषता, गुणहरूको खोजी गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। परिमाणात्मक अनुसन्धान भन्नाले विषयवस्तुको परिमाणहरूको खोजी गरिने प्रक्रियालाई जनाउँछ। यो अनुसन्धान निश्चित ढाँचाको हुने भएकोले नमूना छनौट उद्देश्यमूलक आधारमा गरिएको थियो। कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अभ्यास कस्तो छ भनेर अन्तर्वार्ता अवलोकन, लक्षित समूह छलफलबाट छनौट गरिएका विद्यालयहरूको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त भएको तथ्यांकलाई व्याख्यात्मक रूपबाट विश्लेषण गरिएको छ जसलाई अध्याय चारमा प्रस्तुत गरिएको छ। तथ्यांक संकलन निम्न साधन प्रयोग गरी निम्न ढाँचामा संकलन गरिएको थियो :

तालिका नं ३.१.
सूचना संकलनको ढाँचा

क्र.सं.	उद्देश्यहरू	प्रतिक्रियादाता	साधन
१	शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पहिचान गर्ने	प्र.अ., शिक्षक	अन्तर्वार्ता, दस्तावेज अध्ययन
२	शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्ने।	प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, शिक्षक विद्यार्थी क्रियाकलाप	अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, अवलोकन
३	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीको दृष्टिकोण पहिचान गर्ने	शिक्षक, विद्यार्थी	अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, अवलोकन

३.२. जनसंख्या र नमूना छनौट

अनुसन्धानकर्ताको समय, स्रोत र खर्चलाई मध्यनजर गरी भापा जिल्लाको तोपगाछी गा.वि.स.मा आफ्नो घर अवस्थित भएकोले सुविधा जनक नमूना छनोट विधिबाट भापा जिल्ला तोपगाछी गा.वि.स.का ४ वटा सरकारी विद्यालय, विद्यालयका प्र.अ., अनिवार्य विषय शिक्षक, र विद्यार्थीहरूलाई नमूनाको रूपमा लिइएको थियो ।

३.२.१. विद्यालयको छनौट

अध्ययनको क्षेत्रको रूपमा भापा जिल्ला तोपगाछी गा.वि.स.मा रहेका १० वटा सरकारी विद्यालयहरूको नाम लेखिएको चिटलाई पट्याएर एउटा बट्टामा राखि आँखा बन्द गरी चार वटा विद्यालयको नाम उल्लेखित चिट भिकी समान सम्भाव्यतामा आधारित नमूना छनोट विधिद्वारा विद्यालयहरूको छनोट गरिएको थियो । जसमा ती चारवटा विद्यालयहरू निम्न थिए : श्री महेन्द्ररत्न उ.मा.वि., श्री कमला मदन आश्रित उ.मा.वि., श्री ज्योति मा.वि., श्री शहिद धर्मभक्त उ.मा.वि. ।

३.२.२. प्रतिक्रियादाताहरूको छनौट

यस अध्ययनको सिलसिलामा प्रतिक्रियादाताहरूको रूपमा छनोटमा परेका विद्यालयका प्र.अ. अनिवार्य विषय शिक्षकहरू र विद्यार्थीहरू रहेका थिए । जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

प्र.अ.को छनोट

छनोट गरिएका प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ.हरूसँग आफूलाई आवश्यक सूचना संकलन गर्न ४ वटा विद्यालयका चारै जना प्र.अ.लाई प्रतिक्रियादाताको रूपमा छनोट गरिएको थियो । (प्र.अ.को नाम अनुसूची ५ हेर्नुहोस्) ।

शिक्षकहरूको छनोट

छनोट गरिएका विद्यालयका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूसँग आवश्यक सूचना संकलन गर्नका निमित्त प्रत्येक विद्यालयबाट ६ जना अनिवार्य विषय शिक्षकहरू छनोट गरी चारवटा विद्यालयबाट जम्मा २४ जना शिक्षकहरूलाई प्रतिक्रियादाताको रूपमा छनोट गरिएको थियो । (शिक्षकहरूको नाम अनुसूची ६ मा हेर्नुहोस्)

विद्यार्थीहरूको छनोट

अनुसन्धानको क्रममा छनोट गरिएका विद्यालयहरूबाट कक्षा ९ मा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यालयहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी समान सम्भाव्यतामा आधारित नमूना छनोट विधिद्वारा विद्यार्थीहरूको छनोट गरिएको थियो । (विद्यार्थीहरूको नामावली अनुसूची ७ मा हेर्नुहोस्) छनोटमा परेका विद्यार्थी संख्यालाई निम्न तालिकाबाट देखाइएको छ :

तालिका नं. ३.२.

प्रत्येक विद्यालयबाट नमूना छनोटमा परेका विद्यार्थी संख्या

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	ठेगाना	जम्मा विद्यार्थी संख्या	नमूना छनोटमा परेका विद्यार्थी संख्या
१	श्री ज्याति माध्यमिक विद्यालय	तोपगाछी-३	३०	१५
२	श्री कमला मदन आश्रित उ.मा.वि.	तोपगाछी-८	४९	१६
३	श्री महेन्द्ररत्न उ.मा.वि.	तोपगाछी-३	४२	१६
४	श्री शहिद धर्मभक्त उ.मा.वि.	तोपगाछी-७	१२५	१८

)

३.३. तथ्यांक संकलनका साधनहरूको निर्माण

सहि, सत्य, तथ्यमा आधारित तथ्यांकले नै अध्ययन कार्यलाई सफल र प्रभावकारी बनाउन सक्षम हुने गर्दछ । यो अनुसन्धान कार्य पूरा गर्न अनुसन्धानकर्ता आफै स्थलगत रूपमा उपस्थित भई गरिएको थियो । तथ्यांक संकलन गर्न निम्न अनुसारका तथ्यांक संकलनका साधनहरूको निर्माण गरी तथ्यांक संकलन गरिएको थियो ।

३.३.१. अन्तर्वार्ता निर्देशिका

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था अध्ययन गर्न छनोटमा परेका चारवटा विद्यालयका प्र.अ., अनिवार्य विषय शिक्षकहरूसँग आवश्यक तथ्यांक संकलन गर्न अन्तर्वार्ता निर्देशिका तयार गरिएको थियो । (अन्तर्वार्ता निर्देशिका अनुसूची २ र ३ मा हेर्नुहोस्)

३.३.२. अवलोकन फारम

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्थाको बारेमा अध्ययन गर्न छनोटमा परेका चारवटा विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू कक्षाकोठामा कसरी शिक्षण भइरहेका छन्, शिक्षकहरूले कुन विधिहरूको माध्यमबाट शिक्षण गरिरहेका छन्, कस्ता

शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरी रहेका छन्, मूल्यांकन कसरी गर्दछन्, गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने परम्परा कस्तो छ, जस्ता पक्षहरूको अनुसन्धान गर्न कक्षा अवलोकन फारम निर्माण गरिएको थियो। (कक्षा अवलोकन फारम अनुसूची ५ मा हेर्नुहोस्)

३.३.३. लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

छनोटमा परेका विद्यालयहरूबाट कक्षा ९ का सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको संख्यालाई प्रतिनिधित्व हुने गरी विद्यार्थीहरूको नमूना छनोट गरिएको थियो। उनीहरूबाट शिक्षकहरूले शिक्षण गर्ने तरिका, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति शिक्षकहरू तथा विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण पहिचान गर्न नमूना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरू बीचमा लक्षित समूह छलफल सञ्चालन गर्नको निमित्त लक्षित समूह छलफल निर्देशिका तयार गरिएको थियो। (लक्षित समूह छलफल निर्देशिका अनुसूची ४ मा हेर्नुहोस्)

३.३.४. साधनको वैद्यता

अध्ययनबाट वैध सूचना प्राप्त गर्नको निमित्त अध्ययनको लागि निर्माण गरिएका साधनहरूमा वैद्यता कायम हुन जरुरी हुन्छ। यो अध्ययन गुणात्मक किसिम भएकोले अधिकांश सूचनाहरू गुणात्मक किसिमका प्राप्त गर्ने अपेक्षा राखिएको थियो। जसका लागि निर्माण गरिएका साधनहरूको त्रिपक्षीय परीक्षण गरी साधनहरूलाई शोध निर्देशकको निर्देशनमा अन्तिम रूप प्रदान गरिएको थियो। यसरी निर्माण गरिएका साधनले उद्देश्यलाई समेट्न सक्छ भनी छनोट गरिएको नमूनामा साधनको वैद्यता कायम गरेर मात्र अध्ययन गरिएको थियो।

३.४. तथ्यांक संकलन प्रक्रिया

यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नको निमित्त तथ्यांक संकलन कार्य पूर्ण रूपमा प्राथमिक र सहायक स्रोतबाट गरिएको थियो। अनुसन्धानको सिलसिलामा अनुसन्धानकर्ता आफैँ छनोटमा परेका विद्यालयमा उपस्थित भई स्थलगत कार्य सम्पन्न गरी तथ्यांक संकलन गरिएको थियो। तथ्यांक संकलनका क्रममा उल्लेखित तथ्यांक संकलनका साधनहरू सम्बन्धित प्रतिक्रिया दाताहरूमाथि प्रयोग गरी गुणात्मक तथ्यांक संकलन गरिएको थियो। जुन प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत पर्दछन् भने यस शीर्षकसंग मिल्दाजुल्दा शोधपत्रहरूको सार, विभिन्न साहित्यहरू अध्ययन गरी सहायक स्रोतबाट आफूलाई आवश्यक पर्ने तथ्यांक संकलन गरिएको थियो। अध्ययनका क्रममा तथ्यांक संकलनका साधनहरू प्रयोग गरी निम्न तरिकाबाट सूचना संकलन गरिएको थियो :

३.४.१. दस्तावेज अध्ययन

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्ने सिलसिलामा विद्यार्थी संख्या, शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि, शिक्षकहरूको संख्याको सम्बन्धमा विद्यालयले राखेका रेकर्डहरू अध्ययन गर्न शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि शीर्षकमा एउटा तालिका तयार गरिएको थियो र सोही बमोजिम आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो । (शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि शीर्षकको तालिका अनुसूची १ मा हेर्नुहोस्)

३.४.२. अन्तर्वार्ता निर्देशिका

अनुसन्धानकर्ताले निर्माण गरेको अन्तर्वार्ता निर्देशिकाको प्रयोग गरी छनोट गरिएका प्रतिक्रियादाताहरू माथि प्रयोग गरी आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.४.३. अवलोकन फारम

अनुसन्धानकर्ताले निर्माण गरेको अवलोकन फारम विद्यालयहरूमा स्वयं उपस्थित भई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप चलिरहेको बेलामा अवलोकन गरी उक्त फारम भरी आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.४.४ लक्षित समूह छलफल

अध्ययन गरिएका विद्यालयका नमुना छनौटमा परेका विद्यार्थीहरूलाई आफूले निर्माण गरेको लक्षित समूह छलफल निर्देशिकाका प्रश्नहरूको सहायताले आवश्यक सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो ।

३.५. तथ्यांक विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको भएकोले स्थलगत रूपमा विद्यालय गई अनुसन्धानका साधनहरू प्रयोग गरी प्रतिक्रियादाताहरूबाट प्राप्त तथ्यांकलाई अनुसन्धानको उद्देश्यको आधारमा व्याख्यात्मक रूपबाट विश्लेषण गरिएको छ । दस्तावेज अध्ययन, अन्तर्वार्ता, अवलोकन र लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त तथ्यांकलाई व्याख्यात्मक ढंगले विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण गरिएको छ, जसलाई अध्याय चारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.७. नीतिगत पक्ष

अनुसन्धानबाट यथार्थ तथ्यपरक, वैध सूचना संकलन गर्ने सर्वप्रथम उत्तरदातासँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गरिएको थियो । उत्तरदाताहरूलाई उहाँहरूले दिएको सूचनाहरू शोधकार्यका लागि मात्र उपयोग गरिने र उहाँहरूको शिक्षण पेशामा कुनै पनि प्रकारको बाधा, अवरोध नआउने कुरामा निश्चिन्त गरिएको थियो ।

अनुसन्धानकार्यलाई सार्थक तुल्याउने विभिन्न नीतिगत पक्षहरूलाई मध्यनजर गरी आफूले के कस्ता सूचना संकलन गर्ने, कति सिमासम्म रहेर अनुसन्धान गर्ने भनी पहिले नै जानकार भएर यो अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययनका क्रममा उत्तरदाताहरूलाई कुनै पनि प्रकारको प्रलोभन नदेखाइ उनीहरूका स्व-इच्छाले भएका वास्तविक सूचनाहरू लिइएको थियो । प्रतिक्रियादाताहरूले दिएका प्रतिक्रियाहरू शोधपत्रको प्रयोजनको लागि मात्र हो भन्ने प्रमाणित तथा विश्वास दिलाएर मात्रै सूचना संकलन गरिएको हुँदा सकेसम्म यथार्थ, तथ्यपरक, वास्तविक सूचनाहरू प्राप्त भएका थिए ।

प्रतिवेदन लेखनका क्रममा तथ्यांकको विश्लेषण र व्याख्या गर्ने क्रममा विद्यालय तथा प्रतिक्रियादाताहरूको गोपनीयतालाई मध्यनजर गरी विद्यालयको र प्रतिक्रियादाताहरूको नाम किटानी गरिएको छैन । विद्यालयको गोपनीयतालाई ख्याल गरी र आफूलाई सहज पर्ने गरी तथ्यांक विश्लेषण गर्नका निमित्त विद्यालयहरूलाई क, ख, 'ग' र 'घ' गरी संकेतहरू प्रदान गरिएको छ ।

अध्याय चार

तथ्यांकको विश्लेषण र व्याख्या

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्न तीनवटा उद्देश्यहरू निर्धारण गरी एकाइ तीनमा उल्लेख गरिए अनुसारका सूचना संकलनका साधनहरूबाट गरिएको अनुसन्धानबाट प्राप्त सूचनाहरूको स्वरूप र मात्रा हेरी आवश्यकता अनुसार व्याख्यात्मक रूपबाट उपर्युक्त सूचनाहरूलाई यस अध्यायमा उल्लेख गरिएको छ। छनौट गरिएका विद्यालयहरूबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई उद्देश्य अनुरूप यस अध्यायमा व्याख्या, विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ।

४.१. शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

उद्देश्य नं. १ मा उल्लेख गरिएको शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि पहिचान गर्न छनौट गरिएको विद्यालयहरूको दस्तावेज अध्ययन प्रधानाध्यापकहरूसंगको अन्तर्वार्ता, शिक्षकहरूसंगको अन्तर्वार्ता तथा अनुसन्धानकर्ताले निर्माण गरेको शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि शीर्षकको तालिकाबाट प्राप्त गरिएको सूचनाहरूलाई निम्नानुसार व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ।

तालिका नं ४.१

विद्यालय 'क'का शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

क्र.सं.	शिक्षकको नाम थर	योग्यता र विशिष्टकरण विषय	शिक्षण गर्ने विषय	तालिम	स्थायी/अस्थायी	उमेर	अनुभव
१	नारायण बस्नेत	एम.एड (अंग्रेजी)	अंग्रेजी	एम.एड. वि.एड.	अस्थायी	२९	८
२	नगेन्द्र बस्नेत	वि.एड. (अंग्रेजी, नेपाली)	नेपाली	वि.एड.	स्थायी	४१	१७
३	दुर्गा ब. न्यौपाने	वि.एड (गणित)	गणित	वि.एड	अस्थायी	३३	१०
४	प्रेम प्रसाद चापागाईं	एम.ए. (अंग्रेजी)	विज्ञान	एक वर्षे वि.एड	अस्थायी	२९	१०
५	बासुदेव ढुङ्गेल	वि.एड. (गणित, अर्थशास्त्र)	सामाजिक	वि.एड.	अस्थायी	४२	१६
६	गोपाल भट्टराई	आइ. ए. (सामाजिक)	जनसंख्या	१० महिने शिक्षक तालिम	स्थायी	५२	३१

तालिका नं ४.१. लाई विश्लेषण गर्दा विद्यालय 'क'मा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु मध्ये अंग्रेजी,नेपाली र गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टिकरण गरेको पाइयो भने अन्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले सम्बन्धित विषयमा विशिष्टिकरण नगरेको पाइयो । त्यस्तै जनसंख्या विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक मानविकी संकायबाट आएको पाइयो र उहाँले १० महिने शिक्क तालिम लिएको पाइयो भने अन्य शिक्षकहरु शिक्षा संकायबाट नै आएको पाइयो । अध्यापनरत शिक्षकहरु मध्ये चार जना अस्थायी र २ जना स्थायी शिक्षकहरु रहेको पाइयो । त्यस्तै अध्यापनरत शिक्षकहरुमा कम्तीमा ८ वर्ष र बढीमा ३१ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरुले शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।

तालिका नं ४.२

विद्यालय 'ख'का शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि

क्र.सं.	शिक्षकको नाम थर	योग्यता र विशिष्टिकरण विषय	शिक्षण गर्ने विषय	तालिम	स्थायी/अस्थायी	उमेर	अनुभव
१	हिम प्रसाद दहाल	एम.एड, एम, ए. (अंग्रेजी र इपिएम)	अंग्रेजी	एम.एड. १ वर्षे वि.एड.	स्थायी	४०	२०
२	विमला भट्टराई	वि.एड. (नेपाली)	नेपाली	वि.एड.	स्थायी	४७	२०
३	रोहित सोडारी	वि.एड. (गणित)	गणित	वि.एड.	अस्थायी	३०	१२
४	भुपराज अधिकारी	वि.एड., वि.एस.सी. (विज्ञान)	विज्ञान	एक वर्षे वि.एड.	अस्थायी	३२	१०
५	पुन्य प्रसाद पराजुली	वि.एड., (सामाजिक)	सामाजिक	वि.एड.	स्थायी	५८	३५
६	यम नारायण प्रधान	वि.एड. (जनसंख्या)	जनसंख्या	वि.एड.	अस्थायी	३३	२

तालिका नं ४.२. लाई विश्लेषण गर्दा विद्यालय 'ख' मा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने सबै शिक्षकहरुले सम्बन्धित विषयमा शिक्षाशास्त्र संकायबाट नै विशिष्टिकरण गरेको पाइयो । उक्त विद्यालयमा ३ जना स्थायी र ३ जना अस्थायी शिक्षकहरु अध्यापनरत पाइएको थियो । त्यस्तै यस विद्यालयमा कम्तीमा २ वर्ष र बढी मा ३५ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरु रहेको पाइएको थियो ।

तालिका नं. ४.३

विद्यालय 'ग'को शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि

क्र.सं.	शिक्षकको नाम थर	योग्यता र विशिष्टकरण विषय	शिक्षण गर्ने विषय	तालिम	स्थायी/अस्थायी	उमेर	अनुभव
१	छत्रबहादुर क्षेत्री	वि. ए. (अंग्रेजी)	अंग्रेजी	१० महिने शिक्षक तालिम	स्थायी	५१	२७
२	सूर्य प्रसाद सापकोटा	वि.एड्. (नेपाली)	नेपाली	वि.एड्.	स्थायी	४२	१६
३	राजेन्द्र चौधरी	एम.ए, वि.एड्. (गणित)	गणित	वि.एड्.	स्थायी	५३	१७
४	मित्रदेव काफ्ले	एम.एस्सी, वि.एड्. (विज्ञान,गणित)	विज्ञान	वि.एड्.	स्थायी	४०	१५
५	कुवेर राज सुवेदी	वि.एड्., (स्वास्थ्य, इतिहास)	सामाजिक	वि.एड्.	स्थायी	४९	१९
६	बालकृष्ण सँगौला	वि.एड्., (स्वास्थ्य, इतिहास)	जनसंख्या	वि.एड्.	स्थायी	४२	११

तालिका नं ४.३. लाई विश्लेषण गर्दा विद्यालय 'ग' का सामाजिक र जनसंख्या विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु बाहेक अन्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु सम्बन्धित विषयमा विशिष्टकरण गरेको पाइयो । त्यसैगरी अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक मानवीकी संकाय अध्ययन गरी १० महिने शिक्षक तालिम लिई शिक्षण गर्न थालेको पाइएको थियो भने अरु शिक्षकहरु शिक्षाशास्त्र संकायबाट नै आएको पाइएको थियो । कक्षा ९ को अनिवार्य विषय अध्यापन गर्ने सम्पूर्ण शिक्षकहरु स्थायी रहेका यस विद्यालयमा कम्तीमा ११ वर्ष र बढीमा २७ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरु पाइएको थियो ।

तालिका नं. ४.४

विद्यालय 'घ'का शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

क्र.सं.	शिक्षकको नाम थर	योग्यता र विशिष्टकरण विषय	शिक्षण गर्ने विषय	तालिम	स्थायी/अस्थायी	उमेर	अनुभव
१	मधुसुदन अधिकारी	वि. एड्. (अंग्रेजी, नेपाली)	अंग्रेजी	वि.एड्	स्थायी	४२	२०
२	हेमनाथ अधिकारी	एम.ए., वि.एड्. (नेपाली)	नेपाली	वि.एड्.	स्थायी	५५	३०
३	केशर श्रेष्ठ	एम.एड्, (गणित)	गणित	एम.एड्	अस्थायी	३२	१
४	दिलिप कुमार खतिवडा	एम.एस्सी, वि.एड्. (विज्ञान, गणित)	विज्ञान	वि.एड्	स्थायी	४१	१५
५	नेत्र पराजुली	वि.एड्., (स्वास्थ्य,इतिहास)	सामाजिक	वि.एड्.	स्थायी	४९	२४
६	भिम चन्द्र न्यौपाने	एम.ए, वि.कम., वि.एड्, (अर्थशास्त्र जनसंख्या)	जनसंख्या	वि.एड्.	स्थायी	४४	२०

तालिका नं ४.४ लाई विश्लेषण गर्दा विद्यालय 'घ' का सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक बाहेक अन्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले सम्बन्धित विषयमा नै विशिष्टकरण गरेको पाइएको थियो । अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने सम्पूर्ण शिक्षकहरू शिक्षाशास्त्र संकाय नै अध्ययन गरी शिक्षण गर्न थालेका यस विद्यालयमा गणित शिक्षण गर्ने शिक्षकबाहेकअरु सबै शिक्षकहरू स्थायी रहेको पाइएको थियो । यस विद्यालयमा कम्तीमा १ वर्ष र बढीमा ३० वर्ष अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरू पाइएको थियो ।

छनौट गरिएका चारवटा विद्यालयका अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पृष्ठभूमिलाई समग्रमा तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्ने क्रममा योग्यता चर्चा गर्नुपर्दा अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने सबै शिक्षकहरूले स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो जुन माध्यमिक तह शिक्षण गर्न सक्ने योग्यता हो । तीनवटा विद्यालयका शिक्षकहरू शिक्षा संकायबाट स्नातक गरेको पाइयो भने विद्यालय 'घ' का अंग्रेजी विषय शिक्षकले मानविकी संकायबाट स्नातक गरी दश महिने शिक्षक तालिम लिइएको पाइयो ।

छनौट गरिएका विद्यालयका नेपाली विषय शिक्षण गर्ने सम्पूर्ण शिक्षकहरू शिक्षाशास्त्र संकायबाट स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो । तीनवटा विद्यालयमा नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू थिए भने विद्यालय 'ख' मा नेपाली विषय शिक्षकाले गरेको पाइयो ।

छनोट गरिएका चारवटा विद्यालयका गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु सबैजना शिक्षाशास्त्र संकायबाट गणित विषय लिई स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो ।

छनोट गरिएका चारवटा विद्यालयहरुमा विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको योग्यता चर्चा गर्नुपर्दा विद्यालय 'ख', 'ग', र 'घ' का शिक्षकहरु बी.एस्सी गरी एक वर्षे वि.एड् गरेका पाइयो भने विद्यालय 'क' मा विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक अंग्रेजी विषयमा स्नातकोत्तर गरेको पाइयो । उक्त विद्यालयमा भर्खर मात्र माध्यमिक तह सञ्चालन गरिएको र विज्ञान विषयमा विशिष्टकरण गरेका शिक्षकहरु नभएकाले बाध्यात्मक अवस्था तथा आफ्नो अनुभव र क्षमताको आधारमा शिक्षण गरिएको पाइयो ।

अनुसन्धान गरिएका चारवटा विद्यालयहरु मध्ये विद्यालय 'ग' र 'घ' मा सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले स्वास्थ्य तथा इतिहासबाट स्नातक तह पूरा गरेको योग्यता पाइयो भने विद्यालय 'ख' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकले सामाजिक विषयमा नै स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो । त्यसैगरी विद्यालय 'क' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकले गणित र अर्थशास्त्रमा स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका विद्यालयका जनसंख्या विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुमा विद्यालय 'ख' र 'घ' मा जनसंख्या शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु जनसंख्या विषयमा स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो । त्यस्तै विद्यालय 'क' मा जनसंख्या शिक्षण गर्ने शिक्षकले सामाजिक विषयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह पूरा गरेको पाइयो भने विद्यालय 'घ' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकले स्वास्थ्य तथा इतिहासमा स्नातक तह पूरा गरेको पाइयो ।

माध्यमिक तह भनेको निम्न स्तरको जनशक्ति उत्पादन गर्ने हिसाबले शिक्षण गरिने तह हो । यस तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु तालिम प्राप्त हुनु जरुरी हुन्छ । तालिमले व्यक्तिलाई आफूमा भएको ज्ञानलाई कुन तरिकाले कसरी उपयोग गर्ने भनी व्यक्तिलाई निर्देशन दिने गर्दछ ।

अनुसन्धान गरिएका विद्यालयहरुमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने अधिकांश शिक्षकहरु शिक्षाशास्त्र संकायबाट नै आएका हुनाले शिक्षा सम्बन्धी विभिन्न ज्ञानहरु वहाँहरुमा भएको पाइयो । अन्य संकायहरुबाट आएका शिक्षकहरुले पनि शिक्षा सम्बन्धी विभिन्न किसिमका तालिमहरु लिएका तथा एक वर्षे वि.एड् गरी शैक्षिक तालिम लिइएका पाइयो ।

अनुभवले व्यक्तिलाई दक्ष बनाउँछ । माध्यमिक शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु अनुभवी हुनुपर्दछ । जति बढी अनुभव प्राप्त गरेको व्यक्ति छ उसको शिक्षण गर्ने शैली, विधि पनि त्यति नै स्तरीय हुँदै जान्छ ।

यस अध्ययनको क्रममा छनौट गरिएका विद्यालयहरूका दस्तावेज अध्ययन, शिक्षक तथा प्र.अ.सँगको अन्तर्वाताको क्रममा प्राप्त सूचनाहरूलाई विश्लेषण गर्नुपर्दा विद्यालय 'क' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू मध्ये सबैभन्दा बढी अनुभव प्राप्त शिक्षकमा स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकको ३१ वर्ष रहेको पाइयो । जसको योग्यता प्रवीणता प्रमाणपत्र तहसम्मको मात्र थियो भने सबैभन्दा कम अनुभव प्राप्त शिक्षकमा अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको ८ वर्ष रहेको पाइयो ।

विद्यालय 'ख' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू मध्ये सबैभन्दा बढी सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकको ३५ वर्ष रहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकको २ वर्ष रहेको पाइयो ।

विद्यालय 'ग' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा सबैभन्दा बढी अनुभव अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको रहेको पाइयो जो मानविकी संकायबाट स्नातक गरी दश महिने तालिम लिइ २७ वर्ष देखि शिक्षण गरिरहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम स्वास्थ्य, जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकको रहेको पाइयो ।

विद्यालय 'घ' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा सबैभन्दा बढी अनुभव प्राप्त शिक्षकमा नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको ३० वर्ष रहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम गणित विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको १ वर्ष रहेको पाइयो ।

विद्यालयहरूबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई विश्लेषण गर्दा शिक्षकहरू कसैले धेरै अनुभवको आधारमा आफ्नो विशिष्टिकरणको विषय भन्दा फरक विषय शिक्षण गर्ने तथा कम अनुभव प्राप्त शिक्षकहरूले आफ्नो विशिष्टिकरणको विषय नै शिक्षण गरिरहेको पाइयो ।

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त भएका सूचनाहरूलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा शिक्षकहरूको स्थायी/अस्थायी अवस्था कस्तो रहेछ भनी सूचना संकलन गरिएको थियो । उपर्युक्त सूचनाहरूलाई विश्लेषण गर्नुपर्दा सबैभन्दा बढी स्थायी शिक्षकहरू विद्यालय 'ग' मा शतप्रतिशत रहेको पाइयो भने सबैभन्दा बढी अस्थायी शिक्षकहरू विद्यालय 'क' मा ६६.६७ प्रतिशत अथवा ४ जना रहेको पाइयो ।

उपर्युक्त सूचनाहरूलाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन गरिएका विद्यालयका कक्षा ९ मा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने सम्पूर्ण शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि तह अनुसार योग्य रहेको पाइयो ।

४.२. शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

उद्देश्य नं २ मा उल्लेख गरिएको शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्न छनोट गरिएका चारवटा विद्यालयका प्र.अ., शिक्षकसँगको अन्तर्वार्ता विद्यार्थीहरूसँगको लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई निम्नानुसार व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ शिक्षकको पूर्व तयारी

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवस्था पहिचान गर्ने क्रममा छनोट गरिएका विद्यालयहरूबाट शिक्षक, प्र.अ.सँगको अन्तर्वार्ता लिइ शिक्षकको पूर्व तयारी बारेमा आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुभन्दा अगाडि शिक्षकहरूले कस्तो पूर्व तयारी गर्दा रहेछन् भनी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको योजना, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण, विषयवस्तुको खोजी जस्ता विषयहरूमा केन्द्रित भई आवश्यक सूचना संकलन गरिएको थियो ।

छनोट गरिएका विद्यालयका शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा जानु अघि कुनै पनि शिक्षकले पाठयोजना तयार गरी शिक्षण गर्ने गरेको पाइएन । तर शिक्षकहरूसँगको अन्तर्वार्ताको क्रममा विद्यालय 'क' का अंग्रेजी, विज्ञान र सबै अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू, विद्यालय 'ख' मा गणित, नेपाली, विज्ञान र जनसंख्या शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू, विद्यालय 'ग' मा नेपाली, विज्ञान, सामाजिक र जनसंख्या विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू र विद्यालय 'घ' मा अंग्रेजी, गणित, विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले मानसिक योजना गरी कक्षा कोठामा शिक्षणका लागि जाने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए भने अन्य शिक्षकहरूले कुनै योजना नबनाई पाठ शीर्षक मात्र हेरी कक्षाकोठामा जाने प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

४.२.२. पाठ प्रवेश

अध्ययन गरिएका विद्यालयका अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको कक्षाकोठामा गर्ने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई चर्चा गर्नुपर्दा विद्यालय 'क' र 'ग' का शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षणको शुरुवातमा पूर्व पाठको स्मरण गराई नयाँ पाठको शुरुवात गर्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए भने विद्यालय 'ख' र 'घ' का शिक्षकहरूले सिधै नयाँ पाठको शुरुवात गर्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए।

अध्ययन गरिएका विद्यालयका नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले कक्षाकोठामा गर्ने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा कक्षा शिक्षणको शुरुवातको प्रसंगलाई जोडनु पर्दा अन्तर्वार्ताको क्रममा विद्यालय 'क' र 'ग' का शिक्षकहरूले पूर्व पाठको स्मरण गराई नयाँ विषयवस्तु शिक्षण गर्ने बताएका थिए भने विद्यालय 'ख' र 'घ' का शिक्षकहरूले कथा, कविता, चुट्किला जस्ता

रोचक विषयवस्तु सुनाई विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने बताएका थिए तर कक्षा अवलोकन र विद्यार्थीसँगको छलफलको क्रममा भने विद्यालय 'क' र 'ग' का शिक्षकहरू पूर्व पाठको स्मरण गराई नयाँ पाठमा प्रवेश गरेका थिए भने विद्यालय 'ख' र 'घ' का शिक्षकहरूले सिधै नयाँ पाठमा प्रवेश गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका विद्यालयका गणित विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा कक्षा शिक्षणको शुरुवात गर्ने सन्दर्भमा शिक्षकहरूसँगको अन्तर्वार्ताको क्रममा सबै विद्यालयका शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूले उठान गरेका समस्याहरू हल गरी दिइ पूर्व पाठको स्मरण गराई नयाँ पाठमा प्रवेश गर्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए । तर कक्षा अवलोकन र विद्यार्थीसँगको छलफलको क्रममा विद्यालय क, 'ख' र 'ग' का शिक्षकहरूले पूर्व पाठको स्मरण गर्ने गरेको पाइयो भने विद्यालय 'घ' का शिक्षकले सिधै नयाँ विषयवस्तुमा प्रवेश गरेको पाइयो । विद्यार्थीले उठाएका समस्याहरू भने सबै विद्यालयका शिक्षकहरूले समाधान गरिदिने गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका विद्यालयका विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको शुरुवात गर्ने शैलीमा सबै विद्यालयका शिक्षकहरूले पूर्व पाठको स्मरण गराई नयाँ पाठमा प्रवेश गर्ने प्रतिक्रिया व्यक्त गरेका थिए भने कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलमा पनि अधिल्लो दिनको पाठको पुनरावृत्ति गराई नयाँ पाठको शुरुवात गर्ने पाइयो ।

अध्ययन गरिएका विद्यालयका सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा कक्षा शिक्षणको शुरुवात गर्ने तरिकामा सबै विद्यालयका शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा अधिल्लो दिनको पाठको स्मरण गराई नयाँ पाठमा प्रवेश गर्ने बताएका थिए । तर कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी छलफलका क्रममा भने विद्यालय 'क' , 'ख' र 'ग' का शिक्षकहरूले अधिल्लो दिनको पाठको पुनरावृत्ति गराएका र विद्यालय 'घ' का शिक्षकले भने सिधै नयाँ पाठमा प्रवेश गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका विद्यालयका स्वास्थ्य, जनसंख्या र वातावरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षणको शुरुवातमा विद्यालय 'क' र 'ख' का शिक्षकले अधिल्लो दिनको पाठको स्मरण गराइ नयाँ विषयवस्तुमा प्रवेश गर्ने बताएका थिए भने अरु दुई विद्यालयका शिक्षकहरूले सिधै विषयवस्तु शिक्षण गर्ने बताएका थिए । साथै कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलमा पनि सोही बमोजिमको क्रियाकलाप हुने गरेको पाइयो ।

४.२.३. शिक्षण विधि

विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता, योग्यता अनुसारका शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरियो भने शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी बन्दछ । शिक्षक विद्यार्थी बिचमा विभिन्न विधिहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । हाम्रो देशका सरकारी विद्यालयमा प्रायः व्याख्यान विधिबाट मात्र शिक्षण गरिने परम्परा रहेकोमा यस अनुसन्धानबाट नमूना छनौट गरी अध्ययन गरिएको विद्यालयहरूबाट प्रतिक्रियाहरू निम्न बमोजिम पाइएको थियो ।

प्रधानाध्यापकहरूको प्रतिक्रिया

नमूना छनौट गरी अध्ययन गरिएका चारैवटा विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूको प्रतिक्रिया लगभग समान किसिमको रहेको पाइयो । प्रधानाध्यापकहरूले दिएको प्रतिक्रिया अनुसार सबै शिक्षकहरूले विषयवस्तुको प्रकृति अनुरूप शिक्षक केन्द्रित र विद्यार्थी केन्द्रित दुवै प्रकारका शिक्षण विधिहरू प्रयोग गर्ने गरेका छन् । विद्यार्थी 'ग' का प्रधानाध्यापकले चाहीं बढी प्रवचन विधिमा जोड दिने गरेको प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया

छनौट गरिएका चारवटा विद्यालयहरूका अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई लिइएको अन्तर्वार्ताको क्रममा प्रयोग गर्ने विधि र कक्षा अवलोकनमा शिक्षकले प्रयोग गरेका विधिहरूको निष्कर्षलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ

तालिका नं ४.५
शिक्षकहरुले शिक्षण सिकाइको क्रममा प्रयोग गर्ने विधिहरु

विषयहरु	विद्यालय क		विद्यालय ख		विद्यालय ग		विद्यालय घ	
	अन्तरवार्ता	अवलोकन	अन्तरवार्ता	अवलोकन	अन्तरवार्ता	अवलोकन	अन्तरवार्ता	अवलोकन
अंग्रेजी	प्रदर्शन, व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	प्रदर्शन, व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	आगमन, प्रदर्शन, समस्या समाधान	व्याख्यान, छलफल	अभिनय, प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर
नेपाली	व्याख्यान, प्रदर्शन, कथाकथन	व्याख्यान, छलफल, कथाकथन, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, अभिनय, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, प्रदर्शन, अभिनय	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, अभिनय	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर
गणित	प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान, प्रयोगात्मक	समस्या समाधान, छलफल, प्रश्नोत्तर	आगमन, खोज, प्रदर्शन, प्रयोगात्मक	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	प्रदर्शन, समस्या समाधान, खोज	व्याख्यान, समस्या समाधान, प्रश्नोत्तर	आगमन, खोज, प्रयोगात्मक	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान
विज्ञान	प्रयोगात्मक, खोज, प्रदर्शन	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, प्रदर्शन, प्रयोगात्मक	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	खोज, अन्वेषण, प्रदर्शन	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर
सामाजिक	प्रदर्शन, क्षेत्र भ्रमण, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, क्षेत्र भ्रमण, समस्या समाधान	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	प्रदर्शन, क्षेत्र भ्रमण, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर
जनसंख्या	प्रयोगात्मक, प्रदर्शन, समस्या समाधान	व्याख्यान, प्रश्नोत्तर	अभिनय, प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल	प्रदर्शन, प्रयोगात्मक, छलफल	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रयोगात्मक	व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर

माथिको तालिकाको विश्लेषण गर्नुपर्दा अध्ययन गरिएका विद्यालयका अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्नको लागि आवश्यक प्रदर्शन विधि, भूमिका अभिनय विधि, समस्या समाधान विधि, प्रयोगात्मक विधिहरूको प्रयोग नगरेको पाइयो । अध्ययन गरिएका विद्यालयका अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू सबैले व्याख्यान विधि, छलफल विधि, र प्रश्नोत्तर विधिमात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूका नेपाली विषय शिक्षण गर्ने चारै जना शिक्षकहरूले व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । अन्तर्वार्ताको क्रममा शिक्षकहरूले प्रदर्शन, कथाकथन, भूमिका अभिनय जस्ता विधिहरू प्रयोग गर्ने बताएका थिए तर कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलको क्रममा उपर्युक्त विधिहरू प्रयोग नगरेको पाइयो । त्यस्तै गणित शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले बढी मात्रामा छलफल र प्रश्नोत्तर विधिलाई बढी जोड दिएको पाइयो भने विद्यालय 'ग' र 'घ' का शिक्षकहरूले चाहीं समस्या समाधान विधि पनि प्रयोग गरेको पाइयो । विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा प्रयोगात्मक खोज, अन्वेषण, प्रदर्शन विधि जस्ता विधिहरू प्रयोग गर्ने बताएता पनि कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलमा शिक्षकहरूले व्याख्यान र प्रश्नोत्तर विधिलाई बढी जोड दिने गरेको पाइयो । सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा प्रदर्शन, क्षेत्र भ्रमण, समस्या समाधान जस्ता विधिहरू प्रयोग गर्ने बताएता पनि कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलको क्रममा व्याख्यान, प्रश्नोत्तर र छलफल विधिलाई जोड दिने गरेको पाइयो । जनसंख्या शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा प्रयोगात्मक प्रदर्शन समस्या समाधान र भूमिका अभिनय जस्ता विधिहरू प्रयोग गरिने बताएता पनि कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलको क्रममा व्याख्यान, प्रश्नोत्तर र छलफल विधिलाई बढी जोड दिने गरेको पाइयो ।

४.२.४. शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग अवस्था

नमूना छनौट गरी अनुसन्धान गरिएका विद्यालयहरूमा अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शैक्षिक साग्रीहरूको अवस्था मध्यम किसिमको पाइएको थियो । विषयवस्तुलाई शिक्षण गर्ने अत्यावश्यक शैक्षिक सामग्रीहरू सम्पूर्ण विद्यालयमा भएको नै पाइयो भने शिक्षकहरूले आफैले जुटाएर शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने कार्य भने नगन्य मात्रामा भएको पाइयो । विषयवस्तु अनुरूपका विभिन्न सामग्रीहरू पनि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका चारवटा विद्यालयका अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले विषयवस्तु अनुसार तस्वीर, चार्ट, क्यासेट प्लेयर प्रयोग गर्ने बताएका थिए । तर कक्षा अवलोकनका क्रममा दैनिक प्रयोजनका सामग्रीहरू चक, डस्टर र कालोपाटी मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । विद्यार्थी समूह छलफलका क्रममा भने कहिलेकाहीं क्यासेटप्लेयर र चित्र प्रयोग गर्ने बताएका थिए । नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा विषयवस्तु

अनुसार तस्विर, चार्ट, पाठपत्रहरू प्रयोग गर्ने बताएका थिए भने कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलको क्रममा कुनै पनि शैक्षिक सामग्री प्रयोग नगर्ने गरेको पाइयो । गणित शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा त्रिभूज, आयात, चित्र, चार्ट, ज्यामिति, जस्तो सामग्रीहरू प्रयोग गर्ने बताएका थिए तर कक्षा अवलोकनको क्रममा दैनिक प्रयोजनका सामग्रीमात्र प्रयोग गरेको पाइयो भने विद्यार्थी समूह छलफलको क्रममा काठमो ज्यामिति प्रयोग गर्ने बताएका थिए । विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने अन्तर्वार्ताको क्रममा वास्तविक वस्तुहरू, प्रयोगशालाका सामग्रीहरू, चार्ट, चित्र, प्रयोग गर्ने बताएका थिए भने कक्षा अवलोकनमा दैनिक प्रयोजनका सामग्रीहरू मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । विद्यार्थी समूह छलफलमा शिक्षकहरूले कालोपाटीमा नै चित्र बनाएर देखाउने बताएका थिए भने विद्यालय 'ग' का विद्यार्थीहरूले कहिलेकाहीं प्रयोगशालाका सामग्रीहरू टेस्ट्युब, जार, जस्ता सामग्रीहरू प्रयोग गर्ने बताएका थिए । सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा विषयवस्तु अनुसारका नक्सा, ग्लोब, चार्ट, चित्र, तस्विर प्रयोग गरिने बताएता पनि कक्षा अवलोकनमा दैनिक प्रयोजनका सामग्री मात्र प्रयोग गर्ने गरेको देखियो । भने विद्यार्थी समूह छलफलमा कहिलेकाहीं नक्सा, ग्लोब, प्रयोग गर्ने र अरु सामग्री कालोपाटीमा नै बनाएर शिक्षण गर्ने बताएका थिए । स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले अन्तर्वार्ताको क्रममा पाठको प्रकृति अनुसार प्रस्तुत चार्ट जस्ता सामग्रीहरू प्रयोग गर्ने बताएता पनि कक्षा अवलोकन र विद्यार्थी समूह छलफलमा दैनिक प्रयोजनका सामग्रीहरूमात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।

प्रधानाध्यापकको प्रतिक्रिया

अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूका प्रधानाध्यापकहरूले शिक्षकहरूले शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा आफैले शैक्षिक सामग्रीहरू खोजी प्रदर्शन नगर्ने कुरा बताएका थिए । विद्यालय 'क' का कसैकसैले चाहीं विद्यार्थीहरूलाई नै बताउन लगाएर उत्कृष्ट सामग्री प्रदर्शन गरी शिक्षण गर्ने गरेको प्र.अ.को प्रतिक्रिया रहेको थियो । अन्यथा सबै शिक्षकहरूले विद्यालयमा उपलब्ध हुने शैक्षिक सामग्रीहरू तथा सहज र सस्तो मूल्यमा खरिद गर्न सकिने शैक्षिक सामग्रीहरू मात्र शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने प्रतिक्रिया प्रधानाध्यापकहरूको रहेको थियो । विद्यालय 'ग' का प्र.अ.ले चाहीं विज्ञान विषयको लागि प्रयोगशालाको लागि कक्षा कोठा छुट्याइ सकेको र अबको शैक्षिक सत्र देखि प्रयोगशालामा पनि विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगात्मक कार्यहरू गराइने कुरा बताउनु भएको थियो ।

४.२.५. गृहकार्य

विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गरिएको विषयवस्तुमा अभ्यस्त बनाउन गृहकार्य दिने र उनीहरूले गरेको गृहकार्यहरू परीक्षण गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ । अध्ययन गरिएका चारवटै विद्यालयका शिक्षकहरूले दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने कुरा बताए पनि विद्यार्थीहरूले दिएको प्रतिक्रिया तथा कक्षा अवलोकनमा फरक कार्यहरू भएको पाइयो । विद्यालय 'क' र 'ख' मा दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो भने विद्यालय 'ग' र 'घ' मा चाहीं दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने तर परीक्षण चाहीं कहिलेकाहीं मात्र गर्ने गरेको पाइयो ।

४.२.६. परीक्षा

विद्यार्थीहरूको क्षमता परीक्षण गर्नको विभिन्न उनीहरूलाई बेलाबेलामा परीक्षाहरू लिइरहनु पर्दछ । अध्ययन गरिएका चारवटा विद्यालयमा परीक्षा लिने परम्परा फरक फरक रहेको पाइएको थियो । परीक्षा लिने कार्यमा विद्यालय 'क' र 'ख' मा १ महिनामा एउटा कक्षा परीक्षा अनिवार्य रूपमा लिने गरेको प्र.अ. शिक्षक, तथा विद्यार्थीहरू सबैले बताएका थिए भने विद्यालय 'ग' र 'घ' मा चाहीं विद्यालय लिने त्रैमासिक परीक्षा, अर्धवार्षिक परीक्षा र वार्षिक परीक्षा बाहेक कुनै पनि परीक्षा लिने गरेको पाइएन । विद्यार्थीहरूको कमजोरी पहिचान गरी सुधारका निम्ति आवश्यक सुझावहरू प्रदान गर्न सञ्चालन गरिने निर्माणात्मक परीक्षालाई विद्यालय 'क' र 'ख' मा बढी जोड दिइएको पाइयो भने विद्यालय 'ग' र 'घ' मा चाहीं कमै मात्रामा निर्माणात्मक परीक्षाहरू लिने गरेको पाइयो ।

४.३. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रतिको दृष्टिकोण

अध्ययन गरिएका चारवटै विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थीहरू समक्ष हाल भइरहेको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रतिको दृष्टिकोण बारे प्रतिक्रिया लिइएको थियो । अध्ययन गरिएका चारवटै विद्यालयका प्रतिक्रियादाताहरूबाट प्रायः एकै प्रकारका प्रतिक्रियाहरू आएकापनि कसैले एउटा समस्या देखाए भने कसैले अर्कै समस्या रहेको बताएका थिए । जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ :

४.३.१. प्रधानाध्यापकको प्रतिक्रिया

उद्देश्य नं ३ मा उल्लेख गरिएको शिक्षा तथा विद्यार्थीहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रतिको दृष्टिकोण पहिचान गर्न नमूना छनोट गरी अध्ययन गरिएका चारवटै विद्यालयहरूका प्रधानाध्यापकहरूले जनाए अनुसार कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरू शिक्षण गर्ने अधिकांश शिक्षकहरू शिक्षा संकायबाट आएका र अन्य संकाय अध्ययन गरेका शिक्षकहरू पनि शिक्षा सम्बन्धि विभिन्न तालिम लिएका प्रतिक्रियाहरू प्राप्त भएको थियो । विद्यालय 'क' मा ८ वर्ष भन्दा

माथि अनुभवहरु प्राप्त गरेका शिक्षकहरु अध्यापन गरिरहेकाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप राम्रै भएको छ भन्ने प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । विद्यालय 'ख' 'ग' र 'घ' का सबै शिक्षकहरु स्नातक तह पूरा गरेका भएकाले शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया राम्रै तरिकाबाट चलिरहेको कुरा त्यहाँ प्र.अ. हरूले प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

४.३.२. शिक्षकहरुको विषय शिक्षण प्रतिको दृष्टिकोण

अध्ययन गरिएका चारवटै विद्यालयका अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने २४ जना शिक्षकहरुसंगको अन्तर्वार्ताको क्रममा सबै शिक्षकहरु शिक्षण पेशा प्रति सन्तुष्ट रहेको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । धेरै जसो शिक्षकहरु शिक्षा क्षेत्रबाट नै आएका हुनाले वहाँहरुले कसैले आफ्नो रुचिको पेशा, कसैले आफ्नो मुख्य पेशा, कसैले आफ्नो रोजिरोटीको पेशा भएकाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराउँदै आइरहेको बताउनु भएको थियो । अध्ययनको क्रममा लामो तथा छोटो समय देखि शिक्षण गर्दै आइरहेको शिक्षकहरुसंग प्रतिक्रिया लिइएको थियो । छोटो समय देखि शिक्षण गर्दै आइरहेका शिक्षकहरु भने केही मिहेनत गर्ने थिए भने लामो समयदेखि शिक्षण गर्दै आएका शिक्षकहरु भने अभ्यस्तताका कारण केही कम मेहेनती भेटिएका थिए । शिक्षकहरु विद्यार्थीहरुलाई शिक्षा प्रदान गर्न पाएकोमा केही गर्व महसुस गर्थे भने कसैले आफूले शिक्षण गरेका विद्यार्थीहरु अहिले आफ्नै सहकर्मी भएका कथा पनि सुनाउँथे । शिक्षकहरुको विचारमा शिक्षा दिनु भनेको विद्यार्थीहरुलाई अन्धकारबाट उज्यालो तर्फ उन्मुख गराउनु हो, उनीहरुको भविष्यको रेखा कोर्नु हो, एउटा विद्यार्थीलाई दिइएको शिक्षाले धेरै जनालाई चेतना फैलाउन सकिन्छ । तसर्थ शिक्षण पेशामा आफूहरु सन्तुष्ट रहेको अध्ययन क्षेत्रका शिक्षकहरुको धारणा पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रका शिक्षकहरु सकेसम्म प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराउन चाहेको पाइयो शिक्षकहरु सकेसम्म विद्यार्थीहरुको रुचि, चाहना, क्षमता अनुरूप शिक्षण सिकाइ गराउन खोजेको पाइयो । अध्ययन गरिएका विद्यालयहरु मध्ये विद्यालय 'क' र 'ख' मा त भन्न मूल्यांकन प्रणाली पनि राम्रो भेटिएको थियो । जसमा उक्त विद्यालयहरुमा एक महिनामा एक वटा परिक्षा अनिवार्य रूपमा लिने गरेको पाइयो भने अन्य विद्यालयमा चाहीं मूल्यांकन प्रणाली केही कमजोर देखियो ।

अंग्रेजी विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले सरकारी विद्यालयमा अंग्रेजी विषय एउटा मात्र राख्नाले विद्यार्थीले अंग्रेजी विषय बुझ्न गाह्रो मान्नु, विद्यार्थी संख्या धेरै हुनाले शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि, मूल्यांकन प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न नसकिएकोले शिक्षकहरु विषय शिक्षण प्रति पूर्ण सन्तुष्ट हुन नसकेको बताएका थिए । नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले विद्यार्थी संख्या बढी भएकोले विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि प्रयोग गर्न नसकेको बताएका थिए । त्यस्तै

विषयवस्तु अनुसारका सामग्रीहरु विद्यालयमा उपलब्ध नहुनु, सजिलो विषय भएकोले सबै विद्यार्थीहरु सहभागी नहुनाले शिक्षकहरु शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति पूर्ण सन्तुष्ट नभएको बताएका थिए । गणित शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले विद्यार्थी संख्या धेरै हुनाले पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरी विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गर्न बढी समय लाग्ने र शैक्षिक सामग्री पनि विद्यालयमा पर्याप्त मात्रामा नहुनु, विद्यार्थीको मनोविज्ञानमा पनि गणित विषय गाह्रो हुन्छ भन्ने धारणाबाट प्रभावित हुनाले पनि यो विषयलाई विद्यार्थीहरुले बढी समय नदिनाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन नसकेकोले आफूहरु पूर्ण सन्तुष्ट हुनु नसकेको बताएका थिए । विज्ञान विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले विद्यार्थी संख्या बढी भएकाले सामग्रीको प्रयोग विना शिक्षक केन्द्रित विधि प्रयोग गर्नुपर्ने बताएका थिए । साथै विज्ञानको लागि विद्यालयमा प्रयोगशाला नहुनु, आधुनिक शैक्षिक सामग्रीको अभाव हुनु , विद्यालय र घरपरिवारमा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण नहुनु, अभिभावकले पनि छोराछोरीको पढाइमा त्यति ध्यान नदिनाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पूर्ण सन्तुष्ट नभएको शिक्षकहरुले बताएका थिए । सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले यो एक बहुविषयक विषयवस्तु राखिएको विषय भएकोले सबै विषयको शिक्षकमा पर्याप्त ज्ञान नभएकाले शिक्षणमा केही मात्रामा समस्या हुने गरेको, विद्यार्थी संख्या धेरै हुनाले विषयवस्तु अनुसारका पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न बढी समय लाग्ने र साथै विद्यालयमा पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीहरु नहुनाले शिक्षकहरु पूर्ण सन्तुष्ट हुन नसकेको बताएका थिए । जनसंख्या शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु विद्यार्थी संख्या धेरै हुनाले पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गरी विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गरी विषयवस्तु अनुसार कक्षा शिक्षण गर्न समस्या भएको साथै यो विषय धेरै मिहेनत नगरेपनि पास हुने मानसिकता विद्यार्थीमा रहनुका साथै पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्री विद्यालयमा उपलब्ध नहुनु जस्ता कारणहरु आफूहरु सन्तुष्ट नभएको प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

४.३.३ विद्यार्थीहरुको विषय शिक्षण प्रतिको दृष्टिकोण

अध्ययन गरिएका चारवटै विद्यालयका विद्यार्थीहरुले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनेको शिक्षकहरुले आफ्नो भविष्य उज्ज्वल होस भनी विभिन्न नीति, निर्देशन दिने, आफ्नो ज्ञान, क्षमता अभिवृद्धि गर्न शिक्षकहरुले विभिन्न क्रियाकलाप गराउने, आफ्नो दैनिक जीवनका क्रियाकलापहरु सहज, सरल र वैज्ञानिक ढंगबाट गर्ने गराइने क्रियाकलाप हो भन्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

अंग्रेजी विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापप्रति विद्यार्थीको दृष्टिकोणको चर्चा गर्नुपर्दा शिक्षकहरुले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरी व्याख्यान, छलफल विधिद्वारा शिक्षण गर्ने, अंग्रेजी भाषाको कम र नेपाली भाषाको बढी प्रयोग गर्ने गर्नाले यो विषयको शिक्षणमा गाह्रो महसुस भएको विद्यार्थीले बताएका थिए । त्यसैले सुधारात्मक शिक्षणका लागि पाठ अनुसार शैक्षिक

सामग्रीको प्रयोग गरी प्रदर्शन, अभिनय, प्रश्नोत्तर जस्ता विधिहरू प्रयोग गरी निरन्तर मूल्यांकन गरी तत्कालै पृष्ठपोषण दिनाले शिक्षणमा थप सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

नेपाली विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोणको चर्चा गर्नुपर्दा विद्यार्थीहरूले प्रदर्शन , प्रश्नोत्तर, छलफल विधिद्वारा पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी शिक्षण गरिनुका साथै विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप जस्तै कथा, कविता, नाटक, वक्तृत्वकला, बादविवाद जस्ता कार्यक्रम राखिनु पर्ने प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

गणित विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोणमा वर्तमान शिक्षण सिकाइ प्रति शिक्षकहरूले पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरी व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर विधिद्वारा शिक्षण गराउनुका साथै शिक्षकहरूको इच्छा अनुसार गृहकार्य दिने र हेर्ने गरकाले उनीहरू पूर्ण सन्तुष्ट नभएको बताए । त्यस्तै पाठ अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी प्रयोगात्मक आगमन विधिको प्रयोग गरी जाने र नजान्ने सबै विद्यार्थीलाई मध्यनजर गर्दै गणित सम्बन्धि अतिरिक्त क्रियाकलाप गराई निरन्तर मूल्यांकन गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्ने दृष्टिकोण विद्यार्थीहरूले राखेका थिए ।

विज्ञान विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीहरूको दृष्टिकोण वर्तमान शिक्षण प्रति विद्यार्थीहरूले विज्ञान जस्तो विषयमा प्रयोगशाला विना, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग नगरी व्याख्यान र छलफल विधिद्वारा शिक्षण गराउने शिक्षकको इच्छा अनुसार गृहकार्य दिने र हेर्ने गरेकोले उनीहरू शिक्षण सिकाइ प्रति सन्तुष्ट नभएको बताएका थिए । यसका लागि विज्ञान प्रयोगशाला, ल्याब, कम्प्युटर, इन्टरनेटको माध्यमद्वारा विषयवस्तु अनुसार शिक्षण विधि र सामग्रीको प्रयोग गरी निरन्तर मूल्यांकन गरी पृष्ठपोषण प्रदान गरी शिक्षण गर्नुपर्ने दृष्टिकोण विद्यार्थीले राखेका थिए ।

सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा शैक्षिक सामग्रीविना व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, विधिको मात्र प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने, मूल्यांकनको नाममा परीक्षालाई मात्र प्रयोग गरिनाले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति उनीहरू सन्तुष्ट नभएको बताएका थिए । त्यसका लागि विषयवस्तु अनुसार शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी क्षेत्र भ्रमण, प्रदर्शन, खेल, भूमिका अभिनय, समस्या समाधान विधिको प्रयोग गरी निरन्तर मूल्यांकन गरी पृष्ठपोषण प्रदान गरेमा शिक्षणमा नविनता ल्याउन सकिने दृष्टिकोण विद्यार्थीहरूले राखेका थिए ।

स्वास्थ्य, जनसंख्या र वातावरण शिक्षा विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा शैक्षिक सामग्री विना व्याख्यान, छलफल विधि प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने हुनाले शिक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको, शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले यो विषय सजिलो छ , अलि अलि अध्ययन अध्यापन गरेपनि पास भइन्छ भन्ने मानसिकता भएकोले यो विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति उनीहरू सन्तुष्ट नभएको बताएका थिए जसको लागि विषयवस्तु अनुसारका शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि प्रयोग गरी निरन्तर मूल्यांकन गर्दै तत्काल पृष्ठपोषण प्रदान गरी शिक्षण गर्नुपर्ने दृष्टिकोण विद्यार्थीले राखेका थिए ।

अध्याय पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१. अध्ययनको प्राप्ति

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अध्ययन गर्नको निमित्त समस्याको पहिचान , उद्देश्य निर्धारण, नमूना छनौट तथा संकलन र विश्लेषणबाट प्राप्त उपलब्धीहरूलाई उद्देश्य बमोजिम समेटिएको छ । यस अध्ययनका प्राप्तिहरू निम्न अनुसार रहेका थिए :

शिक्षकहरूको पृष्ठभूमि

-)] विद्यालय 'क' मा जनसंख्या विषय शिक्षण गर्ने शिक्षक बाहेक अरु सबै शिक्षकहरू स्नातक तह पूरा गरिसकेको पाइयो । विद्यालय 'क' मा जनसंख्या विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले चाहीं आइ ए मात्र पूरा गरेको पाइयो ।
-)] अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू सबै तालिम प्राप्त नै भेटिएका थिए । शिक्षा संकाय देखिबाहेक अन्य संकायबाट आएका शिक्षकहरू पनि शिक्षक तालिम लिएका पाइएको थियो ।
-)] विद्यालय 'क' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू सबैभन्दा कम ८ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेका थिए भने सबैभन्दा बढी ३१ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको पाइयो ।
-)] विद्यालय 'ख' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू मध्ये सबैभन्दा कम २० वर्ष र सबैभन्दा बढी ३५ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको पाइयो ।
-)] विद्यालय 'ग' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू मध्ये सबैभन्दा कम ११ वर्ष र सबैभन्दा बढी २७ वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको पाइयो ।
-)] विद्यालय 'घ' मा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू मध्ये सबैभन्दा कम १ वर्ष र सबैभन्दा बढी ३० वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको पाइयो ।
-)] विद्यालय 'क' मा स्थायी २ जना र अस्थायी ४ जना शिक्षकहरू पाइयो ।
-)] विद्यालय 'ख' मा ३/३ जना स्थायी र अस्थायी शिक्षकहरू रहेको पाइयो ।
-)] विद्यालय 'ग' मा अनिवार्य विषय शिक्षण गर्ने सबै शिक्षकहरू स्थायी भएको पाइएको थियो ।
-)] विद्यालय 'घ' मा ५ जना स्थायी र १ जना अस्थायी शिक्षकहरू रहेको पाइयो ।

शिक्षण विधि र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप ।

- १) कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु पाठयोजना नबनाई मानसिक योजना मात्र बनाएर कक्षाकोठामा जाने गरेको पाइएको थियो ।
- २) लामो समयसम्मको कार्यअनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरुले शिक्षण गर्ने विषयवस्तुहरुको सामान्य अध्ययन गरी र छोटो समयसम्मको कार्यअनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरुले शिक्षण गर्ने विषयवस्तुको गहिरो अध्ययन गर्ने गरेको पाइएको थियो ।
- ३) शिक्षकहरुले विद्यालयमा उपलब्ध नहुने शैक्षिक सामग्रीहरुको निर्माण आफैले गर्ने गरेको पाइएन भने विद्यालयमा पनि सन्तोषजनक शैक्षिक सामग्रीको अवस्था रहेको पाइएन ।
- ४) माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले नयाँ नयाँ विषयहरु खोजी गरी शिक्षण गर्ने गरेको पाइएन ।
- ५) सबै विद्यालयका शिक्षकहरु समस्या परेको बेलामा अथवा विषयवस्तुमा कठिनाइ देखा परेमा सामूहिक रुपमा छलफल गर्ने गरेको पाइयो ।
- ६) अध्ययन गरिएका विद्यालयका शिक्षकहरुले सबैभन्दा बढी प्रवचन विधि र प्रश्नोत्तर विधि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो भने विषयवस्तुको प्रकृति अनुरूप छलफल, प्रयोगात्मक र समस्या समाधान विधिहरु पनि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।
- ७) अध्ययन गरिएका विद्यालयहरुमा शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रयोगको अवस्था कमजोर नै रहेको पाइयो ।
- ८) विद्यार्थीहरुलाई जान्ने नजान्ने, अग्ला होचा मिलाएर राखी सरसफाई गरी कक्षा कोठा व्यवस्थापन गर्ने गरेको पाइयो ।
- ९) शिक्षकहरुले बढी मात्रामा व्याख्यान विधि प्रयोग गरी पाठको प्रस्तुतिकरण गर्ने गरेको पाइयो ।
- १०) विद्यालय 'क' र 'ख' मा दैनिक रुपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो भने विद्यालय 'ग' र 'घ' मा दैनिक रुपमा गृहकार्य दिने तर परीक्षण कहिलेकाहीं मात्र गर्ने गरेको पाइयो ।
- ११) विद्यालय 'क' र 'ख' मा एक महिनामा एक वटा परीक्षा अनिवार्य रुपमा लिने र त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक परीक्षा लिने गरेको पाइयो भने विद्यालय 'ग' र 'घ' मा चाहीं त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा मात्र लिने गरेको पाइयो ।
- १२) विद्यालय 'क' र 'ख' मा मूल्यांकन प्राली विद्यालय 'ग' र 'घ' को भन्दा राम्रो रहेको पाइयो ।

ज) अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूको शिक्षकहरूले शैक्षिक सामग्रीको समस्या रहेको बताएका थिए भने विद्यालय 'घ' का शिक्षकहरूबाट विद्यार्थी संख्या बढी भएको बताएका थिए ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रतिको दृष्टिकोण

- ज) विद्यालयका प्र.अ.हरूबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप राम्रै भएको तर शैक्षिक सामग्रीको कम प्रयोग भएको जानकारी प्राप्त भएको थियो ।
- ज) अध्ययन गरिएका विद्यालयका शिक्षकहरू आफ्नो रुचि भएर शिक्षण गरिरहेकोले शिक्षण पेशाप्रति सन्तुष्ट रहेको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो ।
- ज) अध्ययन गरिएका विद्यालयका विद्यार्थीहरू शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राख्दै मूल्यांकन प्रणाली अझ राम्रो भए भन्नु राम्रो शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप हुने प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो ।

५.२. अध्ययनको निष्कर्ष

कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अध्ययन गर्न भापा जिल्ला तोपगाछी गा.वि.स. का चार वटा सरकारी विद्यालयहरूको स्थलगत भ्रमण गरी निर्माण गरिएको अध्ययन सामग्रीहरूको प्रयोग गरी आवश्यक तथ्यांक संकलन गरी निम्न अनुसारका निष्कर्ष निकालिएको थियो ।

माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू अधिकांश स्नातक तह उत्तीर्ण गरी शिक्षण गर्न थालेका हुन्छन् । माध्यमिक तहमा धेरै लामो समयदेखि अध्यापन गराइरहेका अनुभवी शिक्षकहरू पनि कार्यरत हुन्छन् । माध्यमिक तहमा कहीं स्थायी शिक्षकहरूको संख्या बढी हुन्छ भने कहीं अस्थायी को संख्या बढी हुन्छ । साथै स्थायी र अस्थायी दुवैको संख्या बराबर पाइन्छ । यसरी माध्यमिक तहमा मिश्रित प्रकारका शिक्षकहरूले शिक्षण गर्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । सरकारी विद्यालयमा शिक्षकहरू दैनिक पाठयोजना लिखित रूपमा नबनाई मानसिक रूपमा योजना बनाउने गरेको पाइन्छ । लामो समयको अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरू सामान्य अध्ययन गरी विषयवस्तु शिक्षण गर्न जान्छन् भने छोटो समय अनुभव प्राप्त गरेका शिक्षकहरू गहिरो अध्ययन गरी विषयवस्तु शिक्षण गर्न जान्छन् । सरकारी विद्यालयमा विषयवस्तु शिक्षणका लागि पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीहरू पाइँदैनन् र नपाइएका शैक्षिक सामग्रीहरू शिक्षकहरूले निर्माण गर्ने पनि गर्दैनन् । माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले नयाँ नयाँ विषयवस्तुहरू खोजी शिक्षण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

विषयवस्तुमा समस्या देखा परेको बेलामा शिक्षकहरु सामूहिक छलफल गरी समाधान गर्ने गर्दछन् । सरकारी विद्यालयमा हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा बढी मात्रामा प्रवचन विधि र प्रश्नोत्तर विधि लोकप्रिय भएको पाइन्छ । विद्यालयमा विद्यार्थीहरुलाई कक्षाकोठा सरसफाई गर्न लगाई साना ठूला, जान्ने नजान्ने विद्यार्थीहरु मिसाएर राखी कक्षाकोठा व्यवस्थापन गरिन्छ । विद्यालयहरुमा कहीं दैनिक रुपमा गृहकार्य दिने र परिक्षण गर्ने गरिन्छ भने कहीं दैनिक रुपमा दिने तर परीक्षण कहिलेकाहीं मात्र गर्ने गरिन्छ । विद्यालयहरुमा त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा लिई विद्यार्थीको मूल्यांकन गरिन्छ भने कहीं मासिक परीक्षाहरु पनि लिने गरिन्छ । माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको मुख्य समस्या भनेको शैक्षिक सामग्री पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नहुनु र विद्यार्थीहरुको संख्या बढी हुनु रहेको पाइन्छ ।

सरकारी विद्यालयमा कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुलाई विद्यालयले कुनै पनि प्रकारका सेवा सुविधाहरु दिएको पाइन्छ । शिक्षकहरु आफ्नो रुचि भएर शिक्षण गरिरहेको हुनाले उनीहरु शिक्षण पेशा प्रति सन्तुष्ट रहेको पाउन सकिन्छ । शिक्षकहरुको सबै विद्यार्थीहरु माथि समान व्यवहार रहेको पाउन सकिन्छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पश्चात विद्यार्थीहरुले नबुझेमा सबै शिक्षकहरुले दोहोऱ्याइ दिने गरेको पाउन सकिन्छ । माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीहरुको सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको पाउन सकिन्छ । माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रति विद्यार्थीहरुको सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको पाउन सकिन्छ ।

५.३. सुझावहरु

माध्यमिक तहको अनिवार्य विषयहरुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरुमा केन्द्रित भई गरिएको अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको उपलब्धीहरुलाई केलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा निम्न अनुसारका सुझावहरु दिन सकिन्छ ।

- १) कक्षा ९ को अनिवार्य विषयहरु शिक्षण गर्ने शिक्षकहरुले कम्तीमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेकै हुनुपर्दछ ।
- २) सकेसम्म तालिम प्राप्त , दक्ष , योग्य तथा अनभुवी शिक्षकहरुलाई मात्र माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्न दिनुपर्छ ।
- ३) विषयवस्तुको शिक्षण गर्न उक्त विषयवस्तुको गहिरो अध्ययन गरेपछि मात्र कक्षाकोठामा जानुपर्छ ।
- ४) शिक्षकहरुले दैनिक पाठयोजना, एकाइ योजनाहरु निर्माण गर्ने बानी बसाल्नु पर्दछ ।
- ५) विद्यालयले पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीहरु उपलब्ध गराउन पहल गर्नुपर्दछ ।

-) विद्यालयमा उपलब्ध नुहने शैक्षिक सामग्रीहरू शिक्षकहरू आफैले खोजी गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ ।
-) शिक्षकहरू मेहनती, अध्ययनशील हुनुपर्दछ र नयाँ नयाँ विषयवस्तुहरूको खोजी गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ ।
-) एउटा शिक्षकलाई परेको समस्या हल गर्न सबै शिक्षकहरू जुटनुपर्दछ ।
-) विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता, चाहना अनुरूपका तथा विषयवस्तुको प्रकृति अनुरूप सकेसम्म बढी शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरी शिक्षण गर्नुपर्दछ ।
-) सकेसम्म विषयवस्तुको प्रकृति हेरी शैक्षिक सामग्रीहरूको बढी मात्रामा प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्दछ ।
-) कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षकले चासो दिइ जान्ने नजान्ने, अग्ला होचा विद्यार्थीहरूको उमेर अनुरूपका फर्निचरहरू , शैक्षिक सामग्रीहरूको सजावट जस्ता पक्षहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
-) दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गर्नुपर्दछ ।
-) निर्माणात्मक परीक्षामा जोड दिइ विद्यार्थीहरूको कमजोरी पत्ता लगाइ सुधार गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ ।
-) मूल्यांकन प्रणालीमा सुधार ल्याई विद्यार्थीहरूको मूल्यांकन सही तरिकाबाट नियमित रूपमा गर्नुपर्दछ ।
-) शैक्षिक सामग्रीहरू उलब्ध गराउन शिक्षकहरूले आफ्नो पक्षबाट सक्रिय भूमिका निभाउनु पर्दछ ।
-) शिक्षकहरूलाई हौसला, उत्प्रेरणा बढाउन विद्यालयले अतिरिक्त सेवा सुविधाहरू, पुरस्कारहरूको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
-) शिक्षकहरूले तलब पकाउन भन्दा बढी विद्यार्थीको भविष्य पट्टि जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्दछ ।
-) विद्यार्थीहरूले पनि शिक्षकहरूले आफ्नो लागि पढाइरहेको कुरा बुझी शिक्षकहरूसंग छलफल, प्रश्नोत्तर गर्नुपर्छ साथै ध्यान पूर्वक शिक्षकहरूले गराएका क्रियाकलापहरूमा भाग लिनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, जि.पि. (२०६६), शिक्षा मनोविज्ञानको परिचय, विराटनगर: थर्ड आइ पब्लिकेशन ।
- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६५), माध्यमिक तह अध्यापन अनुमति पत्र, काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार।
- उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०५५) ।
- खनाल, श्रीप्रसाद (२०६४) पाठ्यक्रम सिद्धान्त, काठमाडौं : जुपिटर पब्लिकेशन ।
- पाण्डे, राम कुमार (२०५६) । सामाजिक शिक्षा सिद्धान्त र शिक्षण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६३), नेपालमा विद्यालय शिक्षाका राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, सानो ठिमी, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- महर्जन, डा. हिराबहादुर, उपाध्याय, हरिनारायण र पौडेल लेखनाथ (२०५८), माध्यमिक गणित शिक्षा, काठमाडौं : भूडिपुराण प्रकाशन ।
- महतरा, टेकेन्द्रकुमार (२०६६), शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार सहायक, काठमाडौं : इन्टेलेक्च्युअल बुक प्यालेस ।
- ढकाल, माधव, कोइराला, मातृका (२०६६), शिक्षाका आधारहरू, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार,
- वाग्ले, डा. मनप्रसाद र ढकाल, मातृका प्रसाद (२०६५), शिक्षाका आधारहरू, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६५) शिक्षाका आधारहरू , काठमाडौं : एम.के. पब्लिकेशन एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।
- सामाजिक शिक्षा शिक्षक, स्रोत सामग्री (२०६०) ।
- सिंह, नागेश्वर (२०६५) कक्षा कोठामा मनोविज्ञान, काठमाडौं : स्टुडेण्ट्स बुक्स ।
- Sharma, B.K. & Phyak, P.B. (2009). Teaching English Language. Kathmandu : Students Books.

अनुसूची २

प्रधानाध्यापकसँगको अन्तर्वार्ताको निमित्त तयार गरिएको अन्तर्वार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम : .....

प्रधानाध्यापकको नाम : .....

प्रश्नहरु :

१. तपाईंको विद्यालयमा कतिजना शिक्षकहरु हुनुहुन्छ ?
२. के शिक्षकहरुले आफूले विशिष्टिकरण गरेका विषय नै पढाउनु हुन्छ ?
३. यस विद्यालयको माध्यमिक तह शिक्षण गर्ने शिक्षकहरु कतिको दक्ष, योग्य, अनुभवी हुनुहुन्छ ?
४. माध्यमिक तहको मुख्य विषयहरुको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको लागि यस विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको अवस्था कस्तो छ ?
५. विद्यालयमा उपलब्ध नभएका शैक्षिक सामग्रीको आपूर्ति शिक्षकहरुले कसरी गर्नुहुन्छ ?
६. शिक्षकहरुले आफूले शिक्षण गर्ने विषयप्रतिको भुकाव कस्तो पाउनु हुन्छ ?
७. शिक्षकहरुले कतिको विषयवस्तुहरुको खोजी गरी शिक्षण गर्नुहुन्छ ?
८. शिक्षकहरुले विषयवस्तु सुहाउँदो शिक्षण विधि प्रयोग गर्नुहुन्छ कि हुँदैन ?
९. शिक्षकहरुले शिक्षक केन्द्रित विधि अपनाउनु हुन्छ कि विद्यार्थी केन्द्रित ?
१०. शिक्षक र विद्यार्थीको विचमा कुनै नराम्रा घटना घटेको इतिहास छ ?
११. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप चलिरहेको अवस्थामा शिक्षक र विद्यार्थीहरु कतिको सक्रिय भएको पाउनु हुन्छ ?
१२. शिक्षकहरुले कक्षा कार्य र गृहकार्य कतिको गराउनु हुन्छ ?
१३. शिक्षकहरुले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको बेलामा मूल्यांकन प्रक्रिया पनि अगाडि बढाउनु हुन्छ ?
१४. शिक्षकले विद्यार्थीहरुलाई दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था कसरी गर्नुहुन्छ ?
१५. शिक्षकहरु अतिरिक्त क्रियाकलाप प्रति कतिको चासो देखाउनु हुन्छ ?

१६. शिक्षकहरूले कस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापहरू गराउनु हुन्छ ?
१७. शिक्षकहरूलाई अतिरिक्त क्रियाकलाप गराउन विद्यालय व्यवस्थापन, प्र.अ., शिक्षकहरूको सहयोग कस्तो हुने गर्दछ ?
१८. विद्यार्थी मूल्यांकन कुन कुन तारिकाले गर्नुहुन्छ ?
१९. कक्षा परिक्षा, पाठ परीक्षा, एकाइ परीक्षा, मासिक परीक्षाको स्थिति कस्तो छ ?
२०. शिक्षकहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापले विद्यार्थीहरूको व्यवहार परिवर्तन गराउन सकेको छ ?
२१. शिक्षकहरूले कतिको प्रभावकारी ढगबाट कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ ?
२२. शिक्षकहरूको मूल्यांकन गरी तपाईंले उहाँहरूलाई कस्तो दण्ड र पुरस्कार दिने गर्नुभएको छ ?
२३. शिक्षकहरूको कमजोरी सुधार गर्न तपाईंले कस्ता कदम चाल्ने गर्नुभएको छ ?
२४. शिक्षकहरूले कस्ता प्रकारका समस्याहरू भोगेको अनुभव गर्नुहुन्छ ?
२५. ती समस्याहरू समाधान गर्न के कस्ता उपायहरू अपनाउन सकिन्छ ?

प्र.अ.को नाम : .....

हस्ताक्षर : .....

मिति : .....

अनुसूची ३

शिक्षकहरु सँगको अन्तर्वार्ताको निमित्त तयार गरिएको अन्तर्वार्ता अनुसूची :

१. तपाईंले कुन विषयमा विशिष्टिकरण गर्नुभएको हो ?
२. तपाईंले विशिष्टिकरण गर्नु भएको विषय र शिक्षण गर्नु भएको विषय विचमा के कस्तो सम्बन्ध छ ?
३. आफूले शिक्षण गर्ने विषयप्रति तपाईंको रुचि कस्तो छ ?
४. आफ्नो विशिष्टिकरणको विषय भएर अथवा आफ्नो रुचि भएर कि बाध्यात्मक अवस्थामा यो विषय शिक्षण गरिरहनु भएको हो ?
५. तपाईं शिक्षक केन्द्रित विधि अपनाउनु हुन्छ, कि विद्यार्थी केन्द्रित ?
६. तपाईं शिक्षण सिकाइको क्रममा कुन कुन शिक्षण विधिहरु अपनाउनु हुन्छ ?
७. तपाईं कक्षाकोठाको व्यवस्थापन कसरी गर्नुहुन्छ ?
८. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन भइरहेको बेलामा कक्षाकोठामा होहल्ला भयो भने तपाईं कसरी नियन्त्रण गर्नुहुन्छ ?
९. तपाईं कक्षा क्रियाकलापहरु कसरी गर्नुहुन्छ ?
१०. के तपाईं दैनिक रुपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने कार्य गर्नुहुन्छ ?
११. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप चलिरहेको बेला विद्यार्थीहरु कतिको सक्रिय रहेको पाउनु हुन्छ ?
१२. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पश्चात विद्यार्थीहरुले विषयवस्तु बुझे नबुझेको कसरी परीक्षण गर्नुहुन्छ ?
१३. तपाईं कक्षाकोठामा पनि अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुहुन्छ ?
१४. तपाईं अतिरिक्त क्रियाकलापहरु विषयवस्तु भित्रबाट गर्नुहुन्छ, कि बाहिरबाट ?
१५. विद्यार्थी मूल्यांकन कुन कुन तरिकाबाट गर्नुहुन्छ ?
१६. कक्षा परीक्षा, पाठ परीक्षा, एकाइ परीक्षा, मासिक परीक्षा पनि लिने गर्नुभएको छ ?
१७. तपाईं कस्तो प्रकारको शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

१८. शैक्षिक सामग्रीको आपूर्ति कसरी गर्नुहुन्छ ?
१९. शिक्षण सिकाइको क्रममा तपाईंले कस्ता समस्या भोग्नु भएको छ ?
- २० ती समस्याहरु समाधान गर्न कस्ता उपायहरु कुन पक्षले अपनाउन सकिन्छ ?
२१. तपाईंले शिक्षण पेशालाई कुन रूपमा लिनुभएको छ ?
२२. के तपाईं शिक्षण पेशाप्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
२३. तपाइले विद्यार्थीहरुलाई के कस्ता दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुभएको छ ?
२४. विद्यालयले तपाईंलाई के कस्ता अतिरिक्त सेवा सुविधाहरु उपलब्ध गराएको छ ?
२५. विद्यालयका शिक्षकहरुको बिचमा कस्तो सहयोग र सहकार्य गर्नुहुन्छ ?

शिक्षकको नाम : .....

शिक्षकको विषय: .....

हस्ताक्षर : .....

मिति : .....

अनुसूची ४

विद्यार्थीहरूसँगको लक्षित समूह छलफलका क्रममा सोधिएका प्रश्नहरू

१. तपाईंको सबैभन्दा प्रिय शिक्षक को हुनुहुन्छ ?
२. तपाईंको लागि उहाँ प्रिय हुनुको कारण के हो ?
३. तपाईंलाई सबैभन्दा बढी रोचक लाग्ने विषय कुन हो ?
४. त्यो विषय रोचक लाग्नुको कारण के हो ?
५. तपाईंहरूलाई अनिवार्य विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप कस्तो लाग्छ ?
६. प्रत्येक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले कस्ता विधिहरू अपनाउनु हुन्छ ?
७. उहाँहरूले शिक्षण गर्दा कस्ता शैक्षिक सामग्रीहरू प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
८. उहाँहरूले तपाईंहरूप्रति कस्तो व्यवहार प्रदर्शन गर्नुहुन्छ ?
९. उहाँहरूले तपाईंहरूको मूल्यांकन कसरी गर्नुहुन्छ ?
१०. उहाँहरूले तपाईंहरूलाई एक महिनामा कतिवटा परीक्षा लिनुहुन्छ ?
११. उहाँहरूले तपाईंहरूलाई कस्ता खालका अतिरिक्त क्रियाकलापहरू गराउनु हुन्छ ?
१२. के उहाँहरूले तपाईंहरूलाई दैनिक रूपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गर्नुहुन्छ ?
१३. उहाँहरूले गरेको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापप्रति तपाईंहरूको धारणा के छ ?
१४. उहाँहरूले शिक्षण सिकाइका क्रममा के कस्ता समस्याहरू भोग्नु परेको छ ?
१५. ति समस्याहरू समाधान गर्न के कस्ता उपायहरू अपनाउनु सकिन्छ ?

[नोट : विद्यार्थीहरूबाट आएका प्रतिक्रियाहरू टिपोट गर्दै थप प्रश्नहरू पनि गरिएको थियो ।]

अनुसूची ५
कक्षा अवलोकन फारम

विद्यालयको नाम : .....

ठेगाना : .....

शिक्षण गरिएको विषय : .....

क्र.सं.	कक्षा अवलोकनमा समेटिएका पक्ष	मापन स्तर				
		अत्युत्तम	उत्तम	मध्यम	निम्न	नभएको
१	कक्षाकोठाको व्यवस्थापन					
क	फर्निचरको रखाइ व्यवस्था					
ख	विद्यार्थीको बसाइ व्यवस्था					
ग	अन्य शैक्षिक सामग्री सजावट					
घ)	कक्षाकोठाको सरसफाइ					
२	पूर्व शिक्षण क्रियाकलाप					
क)	अघिल्लो दिनको गृहकार्य परीक्षण					
ख	पाठ आरम्भ पूर्वको उत्प्रेरणात्मक कार्य					
ग	पाठयवस्तुको पूर्व पाठसँगको संयोजन					
३	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप					
क	शिक्षक/ विद्यार्थी बिचको अन्तरक्रिया					
ख	विद्यार्थी/ विद्यार्थी बिचको अन्तरक्रिया					
ग	समूह क्रियाकलाप					
घ	सहयोगात्मक सिकाइ					
ड	विद्यार्थी सहभागीता					

च	विद्यार्थी समताको अवस्था					
छ	समस्यामूलक विद्यार्थीलाई उपचारात्मक शिक्षणका प्रयास					
ज	कक्षा कार्य					
झ	प्रश्नोत्तर प्रक्रिया					
ञ	पाठ्यवस्तुको प्रस्तुति					
४	प्रयोग गरेको विधि					
क						
ख						
ग						
५	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग					
क	शैक्षिक सामग्रीको सान्दर्भिकता					
ख	शैक्षिक सामग्रीको गुणस्तर					
ग	देख्न र प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था					
घ	स्थानीय सामग्रीको प्रयोग					
ङ	सामग्री संकलन र निर्माणमा शिक्षकको भूमिका					
च	सामग्रीको संकलन र निर्माणमा विद्यार्थीको भूमिका					
छ	शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन					
६	मूल्यांकन					
क	उद्देश्यसँग सम्बन्धित					
ख	सबै विद्यार्थी समेटिएको					
ग	विद्यार्थीले नबुझेको कुरा सोध्ने वातावरण					
घ	उद्देश्य प्राप्त					

७	गृहकार्य					
क	पर्याप्तता					
ख	पाठ अनुसारको गृहकार्य					
ग	विद्यार्थीको स्तर अनुसार					
घ	प्रश्नको मापनीय स्तर					
ङ	रचनात्मक					

अनुसूची ५

छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ.हरुको नामावली

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	प्र.अ.को नाम
१	श्री ज्याति माध्यमिक विद्यालय	केशव सञ्जेल
२	श्री कमला मदन आश्रित उ.मा.वि.	हिम प्रसाद दहाल
३	श्री महेन्द्ररत्न उ.मा.वि.	सुरेश कुमार पाण्डे
४	श्री शहिद धर्मभक्त उ.मा.वि.	काजीमान पौडेल

अनुसूची ६

छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षकहरुको नामावली

विद्यालय 'क'	विद्यालय 'ख'	विद्यालय 'ग'	विद्यालय 'घ'
नारायण बस्नेत	हिमप्रसाद दाहाल	छत्रबहादुर क्षेत्री	मधुसुदन अधिकारी
नगेन्द्र बस्नेत	विमला भट्टराई	सूर्य प्रसाद सापकोटा	हेमनाथ अधिकारी
दुर्गा बहादुर न्यौपाने	रोहित सोडारी	राजेन्द्र चौधरी	केशर श्रेष्ठ
प्रेम प्रसाद चापागाई	भुपराज अधिकारी	मित्रदेव काफ्ले	दिलिप कुमार खतिवडा
वासुदेव ढुङ्गेल	पुण्य प्र. पराजुली	कुवेर राज सुवेदी	नेत्र पराजुली
गोपाल भट्टराई	यम नारायण प्रधान	बालकृष्ण संग्रौला	भिम चन्द्र न्यौपाने

अनुसूची ७

छनौटमा परेका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको नामावली

विद्यालय 'क'	विद्यालय 'ख'	विद्यालय 'ग'	विद्यालय 'घ'
रञ्जित राजवंशी	प्रदिन गिरी	यम ब. श्रेष्ठ	समिर तिमिसना
एन्जिला लावती	सुनिल पोखरेल	चित्र ब. खड्का	केशव भण्डारी
युवराज खड्का	सुवाष धिमाल	अनिल मगर	राजु कार्की
देवि माफी	नविन चापागाउँ	धनबहादुर सुवेदी	नेत्र पोखरेल
रविन धिमाल	कुमार थापा	सुमन विष्ट	मिलन गुरुङ्ग
धिरन घिमिरे	सन्देश सुब्बा	विक्रम वानिया	रोशन धकाल
मुना भुजेल	मिलन वानिया	रामकृष्ण तिवारी	मनिष भण्डारी
तुलसा कार्की	रमेश विष्ट	दिलिप रिमाल	रोजन गुरुङ
विवेक बर्देवा	जुना भट्टराई	सपना राई	प्रनिल राई
सुवास वि.क.	विमला अधिकारी	रिता बस्नेत	श्रमिका श्रेष्ठ
दिलिप राणामगर	रिता गुरागाउँ	उमा लुईटेल	ईश्वरा पाण्डे
रोशन सिग्देल	सम्भना विष्ट	रचना पोखरेल	सुशिला थापा
अस्मिता नेपाली	निशु गुरुङ	सिर्जना पौडेल	विमला रोका
सम्भना चापागाउँ	पवित्रा दुलाल	पुनम सुब्बा	हिरा बस्नेत
मुना बस्नेत	मिना सुवेदी	बालिका खड्का	बिनिता खड्का
	स्मृति श्रेष्ठ	प्रमिशा पराजुली	जीना श्रेष्ठ
			रेजिना मिश्र
			भावना गिरी